

Från redaktionen

Simon Ekström

Det här numret av *Rig* är det sista som ges ut av Föreningen för svensk kulturhistoria. Från och med nr 1/2015 kommer tidskriften istället att ges ut av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Det är med ett visst vemod som det kan konstateras att Föreningen för svensk kulturhistoria nu är ett avslutat kapitel. Under närmare hundra år har föreningen framgångsrikt ansvarat för utgivningen av *Rig*, ända sedan starten 1918. Det är alltså något av en kulturhistorisk institution som har gått i graven. Som redaktör är det samtidigt med ett stort mått av lättnad och optimism som jag ser *Rig* ta plats bland Akademiens övriga tidskrifter.

Nyordningen beror på den synnerligen osäkra situation som uppstått efter att Vetenskapsrådet de två senaste åren har ändrat sina rutiner vad gäller beviljandet av medel till stöd för utgivningen av vetenskapliga tidskrifter.

Genom att övergå i Akademiens hägn får *Rig* både arbetsro och en ekonomi som garanterar dess fortsatta existens. Det enda som ändras är tidskriftens huvudman. Inriktning och innehåll är som tidigare fokuserat på kulturhistoriska artiklar och en livaktig recensionsavdelning. Precis som tidigare fortsätter *Rig* också att komma ut med fyra högkvalitativa publikationer per år, med oregelbundna avbrott för ett eller annat dubbelnummer.

För närvarande planeras heller inga ändringar i tidskriftens prisbild. Avgiften är fortsatt 200 kr för en årsprenumeration (privatpersoner bosatta i Sverige). En viktig upplysning är däremot att ersättningen ska betalas till Kungl. Gustaf Adolfs Akademiens eget postgironummer: 26 33 66-7. I detta nummer av *Rig* skickar vi med en inbetalningstalong för dem som inte vill betala över nätet.

Himlens ordning

Gösta Arvastson

När det stormar stryker de lågt över landskapet. Andra färdas långsammare och breder ut sina täcken under dagar och nätter och skymmer stjärnorna. Med sina rörelser berättar de om villkoren för livet på jorden. De kommer med nederbörd och stormar, varsel och tecken. Molnen inbjuder till studier eftersom de omfattas av kulturella föreställningar som vanligen är förbisedda i kulturhistorisk forskning. Den här artikeln beskriver hur molnen fick sina namn under senare delen av 1800-talet. Analysen sträcker sig längre än namnen. Det handlade om hur himlen ordnades upp, sett i ett kulturhistoriskt perspektiv.¹

Under århundraden var förklaringen enkel. Molnen steg upp ur jorden som dimmor, exhalationer. Jorden andades. Den svenske filosofen och teologen Sigfrid Aron Forsius framhöll i sin väderlära 1611, att de höll sig svävande av samma anledning som skeppen kunde flyta på haven, nämligen kraften i skapelsen. Forsius var ett barn av sin tid. Det gamla testamentets berättelse om världens genesis konkurrerade med den medeltida stjärnkunskapen.²

En annan brytningstid inträffade under senare delen av 1800-talet. Den ”dynamiska meteorologin” utmanade stjärnkunskapen och traditionen från Seneca, Theoprastus och Aristoteles. De antika förebilderna var väderlärans fundament och den viktigaste läroboken var Aristoteles *Meteorologica*. Det nya ämnet sökte andra kontaktytor, fysik, kemi och matematik. Separationen från astronomin var definitiv, den dynamiska meteorologin

hade blivit en modern vetenskap. I turbulensen hade andra uppgörelser varit fullt möjliga. Skrock och vidskepelse låg i farozonen som något att förkasta men istället ökade intresset för den folkliga kulturens skatter. Insamlingsarbetet började på 1860- och 70-talen, långt innan etnologin hade fått några lärostolar vid de svenska universiteten. Pionjär på området var Uppsala-professorn i meteorologi, Hugo Hildebrand Hildebrandsson. Hans kapacitet var omfattande, både som naturvetare och humanist, och det finns anledning att återvända till honom senare i artikeln. Han gav ut en samling med folkliga vädertecken 1883 och sedan följde flera kulturhistoriska studier, men samlingen av vädertecken är den mest omfattande som publicerats i vårt land.

Temat för artikeln, molnen och himlens ordning, är tämligen utforskat men det finns beröringspunkter med en tidigare etnologi. Professor Sigfrid Svensson förklarade i *Bondens år* (1945:7) att frågan om årets indelning i sommar och vinter ledde rakt ned i förkristen tid. Årstidernas gång låg djupt rotade hos den arbetande människan. Ingenting kunde vara mer talande än att solen gick upp och ned enligt ett återkommande schema och att väderleken varierade med säsongerna och vegetationsåret (Berg & Svensson 1971:149). Dagarna och året gick i repris. Det betydde också att vårens eller höstens inträde gick att förutsäga och att själva förutsägelsen grundade sig på en repetitiv logik. Med hjälp av runstaven bestämdes söndagsbokstaven, månskiftena och de åtta rörliga kyrkofesterna med bland

Alto-Stratus eller Strato-Cirrus. Denna slöja i grå eller svagt blåaktig färg visar sig ljusare i närheten av solen och månen, men utan några lysande cirklar. Källa: *Wolken-Atlas. Atlas des nuages. Cloud-atlas* (Hildebrandsson m.fl. 1890).

annat påsk, pingst och advent. Vissa förhållanden räknades ut på fingrarna och deras leder (Rääf 1865:25). Bondepraktikan med sina *praktiker eller prophetier* var känd och omtalad sedan 1662, men den muntliga traditionen var viktigare och vida överlägsen som kunskapskälla, förklarade Sigfrid Svensson (1945:84f). För dem som följde väderlekens återkomst i kalendern spelade molnen och lufthavet en betydande roll. De första lätta cumulusmolnen på vårarna varslade om värmens och flyttfåglarnas ankomst och höstarna kom med sina jämnråa täcken. Fortfarande på 1960-talet markerade etnologerna sitt intresse för väderleken. Professor Jan-Öjvind Swahn (1961) utvecklade bilden av ett starkt forskningsområde. Något senare försvann

ämnet från seminarierna. Den nya etnologin som introducerades på 1970-talet medförde att diskussionen tystnade.

Molnen och lufthavet är inte helt bortglömda. Det finns tecken som tyder på ett förnyat intresse. För några år sedan presenterade antropologen Tim Ingold sina kulturanalytiska essäer om jorden och luften i *Being Alive* (2011). En del av hans argumentation gick ut på att människan var kroppsligen involverad i lufthavet. Inspirationen kom från de moderna fenomenologiska teorierna om människan och kulturen. Redan på 1600-talet utvecklades perspektivet i *The natural and experimental history of winds* (Bacon m.fl. 1653:177) och därifrån leder spåren tillbaka till de antika författarna. Vindarna fanns ut-

anför människan men också i hennes inre, förklarade vetenskapshistorikern Liba Chaia Taub (2003:75f). Luften som i 1600-talets språkbruk kallades *vädret* var människans ”foder och föda”, framhöll Sigfrid Aron Forsius (1611). Det var inte bara en fråga om andningen. Det gällde att svalka hjärtat, lederna och lungorna så att inte hettan blev för stor. Människan befann sig mitt i det tredimensionella rummet, snarare än under det.

Le ciel comme terrain var för några år sedan temat för tidskriften *Ethnologie française* (2009/4). I den utgåvan fanns flera inspirerande bidrag som förtjänar att uppmärksammas som uttryck för en förnyad kulturanalytisk ambition. Särskilt vill jag framhålla Jean-Pierre Destands (2009) studier av vindarna vid kusten av Languedoc och analysen av dimman som kulturellt fenomen i Lionette Arnodins (2009) bidrag.

I denna artikel leder diskussionen fram till en punkt i molnens kulturhistoria som fick stor betydelse; en nyordning av lufthavet med ord, kategorier och klassifikationssystem. Den ledande internationella expertisen möttes i Uppsala 1894 för att diskutera molnens utseende, när de lämnade staden och blivit avvinkade vid järnvägsstationen fanns en världsomfattande nomenklatur. De satte namn på molnen och orden blev bestående. Dagligen används de i miljontals väderrapporter världen över. Upphovet till molnkonferensen måste sökas i en större kontext. Spåren leder inte oväntat tillbaka till 1700-talet. Slående är hur intresset för himlens ordning springer upp ur olika källor och oväntade konstellationer, ibland oberoende av varandra och ibland förenade med starka band. Samhället och samtalen förändrades, frågorna om lufthavets ordning sökte sina svar men ovissheten om vindarna och molnen var påträngande. Först under 1800-talet började bilden klarna.

De kalla vintrarna som inträffade under 1880- och 1890-talen (Wallén 1929) underhöll en rad föreställningar om klimatföränd-

ringar. Ämnet är stort, betydligt större än vad utrymmet här tillåter, men parallellt med de lärda samtalen fanns en oro i samhället.

Anteckningar från Uppsalaobservatoriet under perioden 1739–1839 visade att kornet i medeltal såddes 6 dagar tidigare och att hägen blommade 3 dagar tidigare på 1700-talet (Hildebrandsson 1881:60). Trots statistiken fortsatte spekulatioerna om en förestående istid under 1800-talet, till en början på hög nivå i Vetenskapsakademien rörande ”temperatures anomaliska oscillationer” (Ehrenheim 1824:91), men senare, i brist på bevis, i folkdjupen. Den enkla retoriken passade de konservativa intressena och grundade sig på upplevelsen, vad man kunde se med egna ögon. Då behövde man inte lägga ned tid på akademiska klurigheter. Talet om klimatförändringar var ett politiskt vapen mot industrialismen och framtidsivrarna. Leonhard Fredrik Rääf, folkminnesforskare och konservativ riksdagsman, hävdade ivrigt att årstiderna började flyta in i varandra. Hästar blev inte lika gamla, skalbaggar blev färre (Rääf 1865:342ff).

En folklöre med rötter i kalendern och bondekulturen såg ut att ha spelat ut sin roll. Barometern blickade ned på skrivborden vid järnbruken, sågverken och grossistfirmorna. Intresset för det mätbara spred sig även i 1800-talets Paris, berättade vetenskapshistorikern Fabien Locher (2009). Vem som helst kunde kasta sig in i leken och vara sin egen observatör. En medelklass av advokater och småföretagare gjorde det till en vana att avläsa termometern och barometern flera gånger om dagen.

Denna artikel om molnens ordning ingår i ett pågående forskningsprojekt som kastar nytt ljus över ett moderniseringsskede. I artikeln finns det hållplatser med utsikter och tid för eftertanke. Den första handlar om observatorerna som skickade rapporter till observatorierna, om deras arbetssätt och språk. Därpå följer molnens namn, som blev en ut-

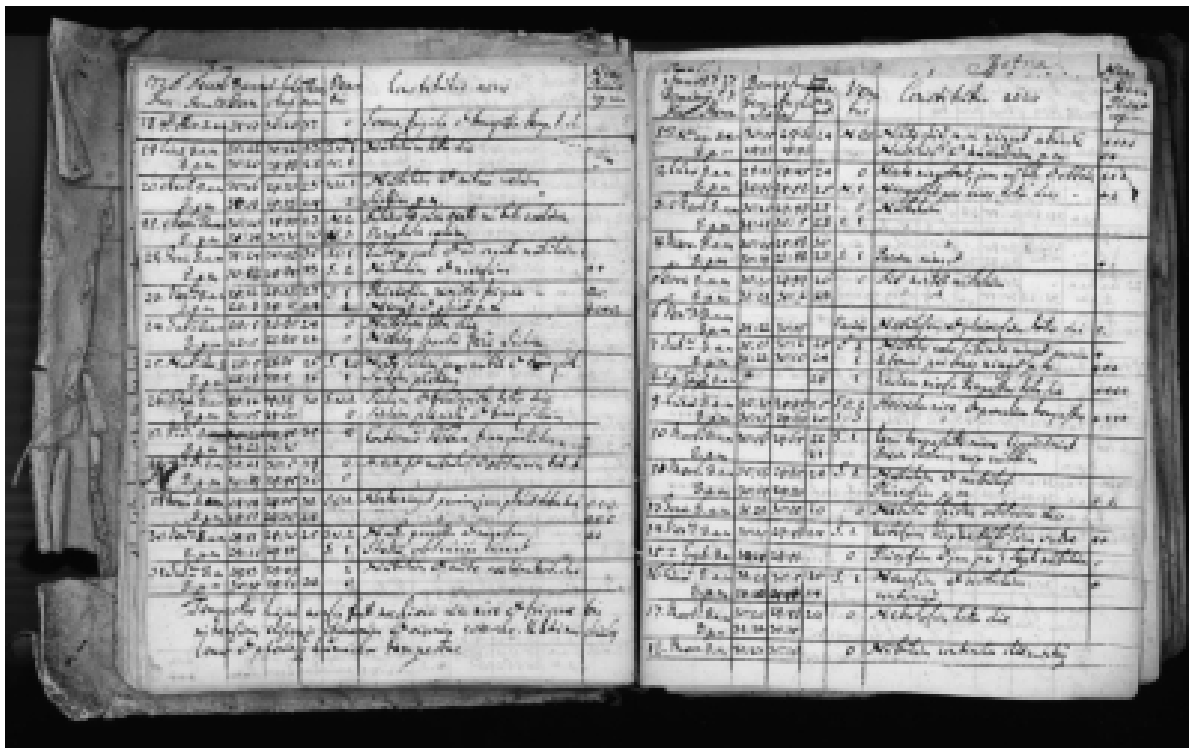
dragen diskussion under 1800-talet. Trådarna samlas in från flera håll och knyts samman i molnkonferensen i Uppsala i augusti 1894. Väderlekens folklore får vara en avslutande tankeställare. Himlen är en bortglömd kulturell dimension. I mötet mellan naturvetenskap och humaniora har etnologin och kulturforskningen mycket att erbjuda.

Observatörer

Observationer av himlen var livsnerven i meteorologin. Under 17- och 1800-talen fungerade väderobservatörerna som ett slags ortsmiddelare och deras uppdrag var att förse observatorierna med empiriskt material. Från en ganska blygsam omfattning vid starten på 1720-talet, med bara ett fåtal meddelare på landsbygden, växte organisationen under hela 1800-talet. En bidragande faktor var samarbetet som inleddes år 1871 mellan observatoriet i Uppsala och hushållningssällskapen i länen. Hundratals nya väderobservatörer engagerades för att skicka in väderrapporter

från hela landet och besvara frågelistor; den första handlade om åskväder.³ Fenologin, det vill säga läran om de periodiska företeelserna i växt- och djurvärlden, var på frammarsch. Tiden för islossningen, sädesärlans ankomst och rågens blomning observerades med fler ögon än tidigare. Sammanställningarna av materialet avslöjade de långsiktiga variationerna och i våra dagar har sådana historiska jämförelser av klimatet ett betydande intresse (jfr Wallén 1929; Bergström 2002; Klein 2014).

Problemet under 1700-talet var bristen på observationer. Däremot rådde det ingen brist på teorier, fast de flesta var inte hållbara. Molnen underhöll spekulationerna. Konsekvenserna av regn och stormar var välkända, men vad skapade regnet? Vilka krafter var det som satte igång lufthavets väldiga maskineri? Åskmolnen och hagelstormarna slog sönder fruktskörden, vilket bekymrade Vetenskapsakademien, som efterlyste åskvädersberättelser (Palmstierna 1749). Luftens elektricitet och jordmagnetismen var kända. ”Den elek-

En av de tidigaste väderdagböckerna sammanställdes av prosten Geringius i Bettna på 1720-talet (Strödda äldre observationshandlingar 1725–1881. Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie F4H:1).

triska elden” var också känd eftersom blix-tarna hade blivit återskapade i laboratorie-miljö. Blix-tarna knastrade, men långt ifrån så kraftigt som mullret av ett åskväder. Eldbollar och kulblix-tar var inte några stjärnor som fallit ned från rymden och rullade på marken. Vad var det för något?⁴

Sanningen måste sökas på empiriska grun-der. Språket måste hänga ihop, vara rent och klart. ”Här duger intet, at efter eget godtyckio formera sig en hop med abstracta begrep”, förklarade akademiledamoten Nils Wallerius (1746).

Fler observatörer stod, som jag redan fram-hållit, högt på önskelistan. Med inspiration från Frankrike och Italien föreslog Anders Celsius (1739) ett system med observatörer på var hundrade kvadratmil i landet. Det vore en angelägen uppgift att övertala dem som bodde på landet att föra anteckningar om vad barometern och termometern visade, och följa väderlekens förändringar. De tänkta observatörerna skulle också lägga märke till moln, dimma, regn, blåst och tordön och skriva rapporter om växtligheten på åkrar, ängar och i trädgårdar. En särskild vädjan gick till folket i skärgården. Han hoppades att de ville avslöja sina tecken, som de av *långlig förfarenhet* litade på. Sedan hyllade han ast-ronomin och den månghundraåriga traditio-nen som gick ut på att förutsäga märkvärdiga händelser efter planeternas tecken.⁵

En föregångare bland observatörerna på landsbygden var prosten Geringius i Bettna, Sörmland, som redogjorde för temperaturer, lufttryck och vindar i sin väderjournal på 1720-talet och skickade rapporter till Uppsala. Anteckningarna skrev han på latin, om *nubes* och upplarnade väder, *caelum serenatur*, el-ler *nebulos et pluviosum tota die* – dimma och regn hela dagen.⁶ Här skymtade en ordning som bestod under 17- och 1800-talen med kolumner för datum, klockslag, temperatur, lufttryck, vindens riktning och styrka. En sista kolumn reserverades för några snabba ord om

himlens utseende – snö, regn, hagel, mulet, halvklart och klart.⁷

När ovädren slog till gick det lätt att skriva *storm* eller *orkan*. Om vi skulle förlita oss till väderdagböckernas notiser vore stormarna betydligt fler än i våra dagar. Men vindens styrka var en svårfångad upplevelse, som ob-servatörerna fick sammanfatta på en tregradig skala. Storm och våldsamt orkan avslöjade oro och förskräckelse. Orden kommunicerade känslor för naturens mäktighet som rotat sig i offentligheten och som gärna exploaterades av tidningarna. Väderleken hade skrämman-de sidor. Den skruvade bilden av lufthavet började bli ett problem för meteorologin vid 1800-talets inledning. Men redaktörerna visste vad de gjorde. Läsarna attraherades av ny-heter som sköt in sig på temat, väderdramatik.⁸

När allt var i sin ordning, molnen drog över himlen som vanligt och solen lyste mellan dem, gick det lätt att skriva *strömoln*. De täckte hela skalan från enstaka moln till växlande molnig-het.⁹ Noteringen gjordes rutinemässigt. Ibland förekom en anteckning om höga moln, sjun-kande moln eller moln vid horisonten. Det betydde inte så mycket eftersom lufttryck och temperaturer hade mer att berätta än molnen. Framförallt var tryck och temperatur mätbara. Molnen var ju bara dimmor, som föddes ur jorden. En granskning av Johan Ernst Rietz *Dialektlexikon* (1867) avslöjar däremot en rikedom på benämningar. ”Moln-hyschigt i våra”, betydde just strömoln, ”molnkåpa” var en molntapp och ”molnskuta” ett lätt men inte vidsträckt moln. Det talande uttrycket för ett stående moln som växte vertikalt i höjden, ”molnstod”, förekom redan på 1500-talet (Hellquist 1948). Problemet med molnen var att de var flyktiga. Den engelske 1600-tals-filosofen Francis Bacon noterade i *The natural and experimental history of winds*, att några av dem såg ut som ”fleeces of wool” och att små hagel som föll från himlen liknade ”kara-meller”. Andra moln såg ut som ”palmer” och regnbågarna var granna som ”blommor” (Ba-

con m.fl. 1653: 164ff). I William Shakespeares utgåva av tragedin *Antony and Cleopatra* från 1620-talet förekom en sekvens som beskrev molnen som ett flyende tankegods:

Sometimes we see a cloud that's dragonish, A vapour sometimes like a bear or lion, A towered citadel, a pendent rock, A forked mountain, a blue promontory, With trees upon't that nod unto the world, And mock our eyes with air. That which is now a horse, even with a thought, The rack dislimns and makes it indistinct, As water is in water (Inwards 1898:105).

Molnspaning

Redan vid slutet av 1700-talet började invånarna söka sig ut från städerna för att bedriva molnspaning. I det rådande kulturella klimatet väcktes en längtan efter det enkla livet, renhet och autenticitet. Vildmarker, vattenfall och berg var kulturens motsats (Jörngården 2013). Särskilt spännande var det att klättra upp på höga berg som ledde upp genom molnen. Amatörer bidrog till meteorologins utveckling och rapporterade om ovanliga vindar och märkliga molninformationer. Med ballonger gick det att flyga högt över landskapet och undersöka molnen från ovasidan. Till tidens folknöjen hörde fallskärmshoppare som landade medtagna efter en farofylld nedfärd.

De växande sommarmolnen lät fantasin spela fritt. Ibland liknade de hakor, näsor, människor och fåglar. I nästa stund var scenen en annan, kanske drakar och hästar. Molnen lekte med sina åskådare. I ögonblicket fanns sammanhanget, den försvinnande kompositionen av former och ljus. Lufthavet berättade om större skeenden, att samma krafter som skapade molnen också förintade dem. Samhällen och civilisationer var som molnen, de uppstod och försvann. Molnens övergående former hade sina motsvarigheter i människans liv på jorden, hennes resa mellan födelse och död. Men drömmen om den andra världen, kulturens motsats, var också ljus och befriande. Molnens emotionella uttryck påminde

om den tysta kommunikationen av sinnesstämningar i människors ansikten som återkastade skeenden, känslor och tankar.

Molnens namn

En enda observation vore inte mycket värd. Det måste finnas många observationer som går att jämföra. Därför måste vi tala ett språk som alla kan höra, förklarade fransmannen Louis Cotte i *Traité de Météorologie* (1774). Han kunde inte veta att den uppmaningen skulle dyka upp en kväll i London i december 1802.

Louis Cotte (1740–1815) var parisare och präst i Montmorenci. Han var dessutom skicklig och boklärd och kände väl till forskningsläget med tanke på antalet referenser. Atmosfären var impregnerad av vattenånga och utdunstningar från jorden. Den fanns i alla kroppar och följde jordens rörelser, årliga och dygnsmässiga. Inflytandet från fyra slags meteoriter förklarade samtliga väderfenomen. De första var luftens meteoriter, med vinden och tromberna. Sedan kom vattnets meteoriter, som utsöndrade vattenånga, dagg, dimma, snö och hagel. Därefter kom eldens meteoriter, som dominerades av ångor och gaser och som ledde till sådana fenomen som åska, blixnar, Sankt Elms eldar och jordbävningar. Slutligen omtalades de lysande meteoriterna, som skapade ljusbågar och vädersolar. Till dem räknades också Zodiakljus och norrsken, *l'Aurore boréale*.

Även om Cotte var en betydande auktoritet på området fortsatte diskussionen om molnen och lufthavet och några sanningar var sällan bestående vid 1700-talets slut. Nästa fråga låg inte långt borta. Vilka principer styrde molnens tillväxt och försvinnande?

Naturvetenskapliga föredrag, teatrar och uppvisningar hade kopplat ett starkt grepp om invånarna i London omkring 1800 (Hamblin 2004:18). Vem kunde ana att magnesiumbränn med ett stjärnklart ljus? Vilken teater kunde inte skapas med hjälp av natrium och

fosfor eller lustgas som kunde ge upphov till rus och eufori? Som underhållning hade vetenskapen en märkbar dragningskraft och folk betalade dyra inträdesbiljetter för att få lyssna till föreläsningar om blixtar och besynnerliga väderfenomen.

Med tanke på det översvallande intresset för vetenskapliga föreläsningar och experiment var det inte så märkligt att apotekaren Luke Howard (1772–1864) hade bjudit in stadens kungliga societeter och lärda sällskap till en föreläsning om molnens former. Han var mer eller mindre självlärd inom dessa områden och vände sig medvetet bort från akademikererna som i hans värld satt i sina rum och diskuterade bakom stängda dörrar. Molnstudierna bedrev han tillsammans med John Dalton, en vän och kollega, som i likhet med honom själv tillhörde kväkarsamfunden i London. Latinet behärskade han väl sedan tiden i en latinskola och han hade en demokratisk ambition som gick ut på att sprida kunskapen om molnen till allmänheten eftersom den kunskapen tillhörde alla. Så var lufthavet en trädgård för både amatörer och experter. I den trånga lokalen på innergården vid Lombard Street i East End ställde han försiktigt ned en rulle med akvareller på golvet. Sedan använde han en timme för att förklara hur molnen uppstod och vad de borde kallas. Han utgick från tre huvudformer: *cirrus*, *cumulus* och *stratus*. Sedan fanns det blandformerna: *cirrocumulus*, *cirrostratus* och de sammansatta formerna *cumulostratus* samt *cumulo-cirro-stratus*, eller *nimbus*, regnmolnen (Pedgley 2003).

Molnens former förändrades ju oupphörligen men Howards akvareller var klagörande. Vetenskapshistorikern Richard Hamblyn berättade i *Molnens idéhistoria* (2004:40f) om källarföredraget och det entusiastiska mottagandet. Åhörarna måste ha undrat varifrån orden kom, inte ens under antiken hade någon namngett eller klassificerat molnen på det sättet, eller om nu någon hade gjort det, varför fanns det inte några spår i språkbruket? När

människorna blickade upp mot himlen och undersökte vad den visade så fanns det tusentals förklaringar. Nu kände alla historiens vingslag. Från och med denna stund fanns det ett givet antal molntyper istället för hundratals med tre basfamiljer, *cirrus* betydde fiber eller hår på latin, *cumulus* hög eller stack och *stratus* lager eller skikt.

Diskussionen om lagbundenheterna i atmosfären kom inte sällan till en punkt där tolkningen blev osäker. Kunde man tänka sig att vinden uppförde sig som strömmande vatten och motsvarade ”luftflöden”? Kunde vinden betraktas som luftpaket som flyttades omkring över land och som i större sammanhang flöt mellan höga och låga lufttryck? De öppklarade frågorna var påträngande. De stod långt ifrån matematiken. Visserligen hette det att molnen berättade sanningen om väderleken, men hur dessa sanningar skulle plockas fram var en öppen fråga. Inga andra områden i meteorologin kunde uppvisa så få numeriska resultat, klagade Ludwig Friedrich Kämtz i *Lehrbuch der Meteorologie* (1831:384).

Molnens nationalisering

Under de närmaste åren var Howard tvungen att försvara sin indelning av molnens huvudformer. Evolutionsbiologen, fransmannen Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) talade också om molnen, men de latinska namnen och den linneanska systematiken var ingenting för honom. Naturen böjde sig inte för några regelverk som människorna skapat (Nordenskiöld 1930). Visserligen fanns det beundrare i den närmaste kretsen, såsom naturforskaren Thomas Forster (1823:vii), men längre bort var mottagandet sval. Efterhand översattes Howards essäer till franska och latin, och infördes i *Encyclopaedia Americana* år 1830.

Däremot strömmade hyllningarna in från konstnärer och författare. Molnmåleriet utvecklades av John Constable och William Turner. För Constable var molnmåleriet en

vetenskap, ett sätt att utforska naturlagarna, förklarade konstvetaren, professor Allan Eilenius (2008:31). Molnmåleriet utvecklades ytterligare i den tyska naturromantiken under 1800-talet av Caspar David Friedrich. Howards främste beundrare var Johann Wolfgang von Goethe, som skrev en dikt 1821 med en strof för varje nyfunnet namn på molnen:

Cumulus

Und wenn darauf zu höherer Atmosphäre
Der tüchtige Gehalt berufen wäre,
Steht Wolke hoch, zum herrlichsten geballt,
Verkündet, festgebildet, Machtgewalt
Und, was ihr fürchtet und auch wohl erlebt,
Wie's oben drohet, so es unten bebt.¹⁰

Senare under 1800-talet uppstod oklarheter om vad molnen skulle kallas. Howards systematik accepterades inte överallt, inte ens bland meteorologerna själva. De latinska namnen, som förde tankarna till medicinen, kunde upplevas som provocerande och exkluderande. Latinet var ju experternas språk och den akademiska världens signum. Traditionens styrka gick inte att ta miste på och det gällde även i Howards England. Sådana ord som *Mare's Tail* och det bibliska *Goat's hair* uttalades för att beskriva de fiberliknande cirrusstråken på höga höjder. Fransmännen kallade cirro- och altocumulus för *ciel pommelé* (fläckig himmel), medan spanjorerna kallade dem *cielo empedrado* (stensatt gata). I engelskan förekom *mackerel-sky* – makrillmoln, istället för cirrocumulus, som på tyska motsvarade *Schäfchen* och *Lämmchen*. De folkliga namnen levde sitt eget liv (Weilbach 1881:55; Hamblyn 2004:227; Inwards 1898:99 ff).

Det dröjde ett bra tag innan de latinska namnen på molnslagen som Luke Howard hade lanserat vid början av 1800-talet återupprättades vid de internationella konferenserna i meteorologi. Hans samlade verk, *Essay on the modifications of clouds*, kom ut året efter hans död 1864. Det internationella veten-

skapssamhället började vakna. Boken kom som en påminnelse om molnens betydelse.

Timobservationer

Under 1860- och 70-talen upptäcktes molnen med nya ögon. Den internationella uppmärksamheten riktades allt oftare mot Uppsala och den drivande professorn, Hugo Hildebrand Hildebrandsson.¹¹ Ett genombrott för molnstudierna var timobservationerna. Entusiasmen var stor när ett nytt observatorium uppfördes 1864 för att följa väderlekens parametrar, timme för timme.

Eftersom det rädde brist på personal och ekonomin var skral bildades en studentförening med 127 frivilliga medhjälpare. Efter en kort introduktion i observationsmetodiken och molnens klassifikation, enligt Howards system, fick studenterna sätta igång med att följa väderleken.¹² De små förändringarna i luften registrerades timme för timme. Metoden väckte beundran utomlands och timobservationerna fick en framträdande plats i den nya meteorologin. Vid denna tid hade läroboksförfattarna och debattörerna kopplat greppet om studenterna och talade om den unga vetenskapen, den oprövade disciplinen. Bilden av den lyckade revolutionen målades med ljusa färger och ett växande intresse för molnen.

Några studenter tillbringade sommarlovet 1866 på Fårön sydost om Öregrund och fördrev tiden med att göra väderanteckningar. De latinska namnen på molnen som de använde överensstämde med Howards klassifikation.¹³ Studenterna hade deltagit i timobservationerna och tagit intryck av engelsmannen Howards system och säkert var det lärdomarna från Uppsala som spelade in, men observatörerna på landsbygden fortsatte att skriva *strömoln* som vanligt.

Världsstandard

I slutet på 1860-talet började fysikern och meteorologen Robert Rubenson och den

Samarbetet med fotografen Henri Osti skapade nya möjligheter att avbilda och klassificera molnen på 1870-talet, men problemet var bristen på färg, ansåg Hildebrandsson. Källa: *Sur la classification des nuages employée à l'Observatoire météorologique d'Uppsala* (Hildebrandsson 1879).

dåvarande adjunkten Hugo Hildebrand Hildebrandsson ge ut skriftserien *Bulletin météorologique mensuel* (1868–1961). Den innehöll observationer och väderdata från observatoriet i Uppsala. Något senare vid en konferens i Wien 1873 ombads delegaterna att sända in fotografier av molnen i sina hemländer; fortfarande var det oklart om molnen såg likadana ut eller om de hade nationella karaktärsdrag. Hildebrandsson antog utmaningen, kontaktade Uppsalafotografen Henri Osti och lät sammanställa *Sur la classification des nuages employée à l'observatoire météorologique d'Uppsala* (1879). Under lång tid hade han studerat ”cirrusmolnens gång” över Sverige som ett osvikligt tecken på vä-

derförändringar. I allmänhet drog de in från väster och varslade om regn och kommande barometerminima. Som väderstecken var de oslagbara. De låg så högt att man kunde se dem över Karlstad när man blickade västerut från Uppsala.

På den internationella dagordningen stod frågan om molnen. Deras familjer bestämdes efter vilka höjder som de uppträdde på. Medveten om konkurrensen mellan länderna fick Hildebrandsson böja sig för faktum, att Signal Office i Washington börjat skilja de högre molnen från de lägre. Det var ett nytt sätt att klassificera dem. Nu var det hög tid att genomföra den ordningen i Europa. Efter en tveksam inledning började mötena avlösa

varandra. Först i Utrecht 1878 och sedan Rom 1879, Köpenhamn 1882, Paris 1885, London 1887 och Paris 1889.

Molnatlas

En händelse under Krimkriget utlöste en febril aktivitet i den internationella världen. Den 14 november 1854 förläste ett trettiofårtigt fartyg, brittiska och franska. Stormen borde ha varit lätt att följa på dess väg österut över Europa, men några varningar utfärdades aldrig. Sjömännen visste ingenting förrän stormen var över dem och självkritiken spred sig i de meteorologiska leden. Efterforskningarna visade att stormen hade utvecklats över Nordvästeuropa och passerat många länder. Tankarna gick till telegrafin. De första stegen togs av Parisobservatoriet redan året därpå. Fartygskatastrofen blev den tändande gnistan bakom den telegrafiska meteorologin som gjorde det möjligt att skicka väderleksrapporter mellan länderna, vilket i sin tur framtvängde ett gränsöverskridande samarbete. Det ledde till bildandet av den internationella

Hugo Hildebrand Hildebrandsson (1838–1925). ”En fast grundad teori är målet, dit vi sträfvä, och en sådan blir sedan utgångspunkten för nya landvinningar inom vetenskapens område, men först måste den säkra, empiriska grunden läggas innan den är möjlig att nå”, skriver Hildebrandsson i sin självbiografi (KVA).

meteorologiska kommittén i Wien 1873, det vill säga samma konferens som uppmanade delegaterna att skicka bilder på moln (Hildebrandsson 1869, 1881; Frängsmyr 2008:38).

Förutsättningen för den telegrafiska meteorologin var att rapporterna utformades på samma språk. Telegrafin var inte någon översättningsmaskin. Ville man förstå varandra så måste man höja sig en bra bit över språkförbistringen. Det var mot den bakgrunden som Hildebrandsson började förbereda en internationell molnatlas i slutet på 1880-talet med inspiration från Howards huvudformer av moln. Så ville han med egna ord *sätta gränser för det obestämda*.

Tankarna på en vetenskap i vardande selsatte honom. Bakom honom fanns årtionden av uppgörelser på Uppsala universitet för att frigöra ämnet från astronomin. För dem som sökte sig till meteorologin under förra hälften av 1800-talet gick vägen spikrakt till ett ämne som grundade sina lärosatser på sambandet mellan väderleken och universum. Den gamla sanningen som Claes Annerstedt (1913) noterade i sin universitetshistoria och som prövades på 1730-talet när naturvetenskaperna tog ett rejält steg framåt – kunde inte ha fått en bättre illustration. Ämnen som stod stilla och upprepade sina dogmer befann sig i själva verket på tillbakagång.¹⁴

Det gällde att skapa en plats för det nybildade ämnet, den *dynamiska meteorologin*. Som ämnets förste professor 1878 var det Hildebrandssons uppgift att visa vägen. I en annan artikel har jag beskrivit hur uppbrottsstämningarna spred sig vid universiteten och hur *tidens mouvement* omtalades som den ständigt närvarande, obändiga framåtrörelsen (Arvastson 2007:201).

Chromolitografier

Hildebrandsson granskade bilderna som skulle illustrera den kommande molnatlasen. Uppdraget hade gått till de kvinnliga konstnärerna, fröken Elise Arnberg i Stockholm och

fru Augusta Wigert i Uppsala. Nu var det deras uppgift att framställa en serie molnmålningar i olja med fotografier som förlagor. Några molnmålningar hade skickats över till Sverige från Frederick Böcker i Oberhausen, avsedda för den tyska sjövädertjänsten, *Seewarte*. De var tänkta som information om hur meteorologiska molnbilder kunde vara utformade. Hildebrandsson reste till Hamburg i december 1888 för att samtala med vännerna Neumayer och Knöppen vid den tyska sjövädertjänsten och för att visa de svenska bilderna. De svenska målarinnornas uppgift var inte avundsvärd. Det var ingen lätt uppgift att framställa bilder så att molnens former, färger och dagrar överensstämde med verkligheten. Man får inte glömma att molnen är ett evigt växlande ämne, förklarade en av Hildebrandssons vänner, Philip Weilbach i Köpenhamn. Han hade låtit trycka en liknande översikt, baserad på molnlitografier, och funnit att:

... der er store Ting, naar det lykkes i Beskrivelse og Tegning at kunne fastholde nogle faa Hovedformer, hvortil en uendelig Række Overgangsformer naturlig kunne slutte sig (Weilbach 1881:47).

Weilbach visste vad han talade om. Förlagan till molnatlasen skickades därför till Köpenhamn för granskning och svaret kom med några förslag till förbättringar.

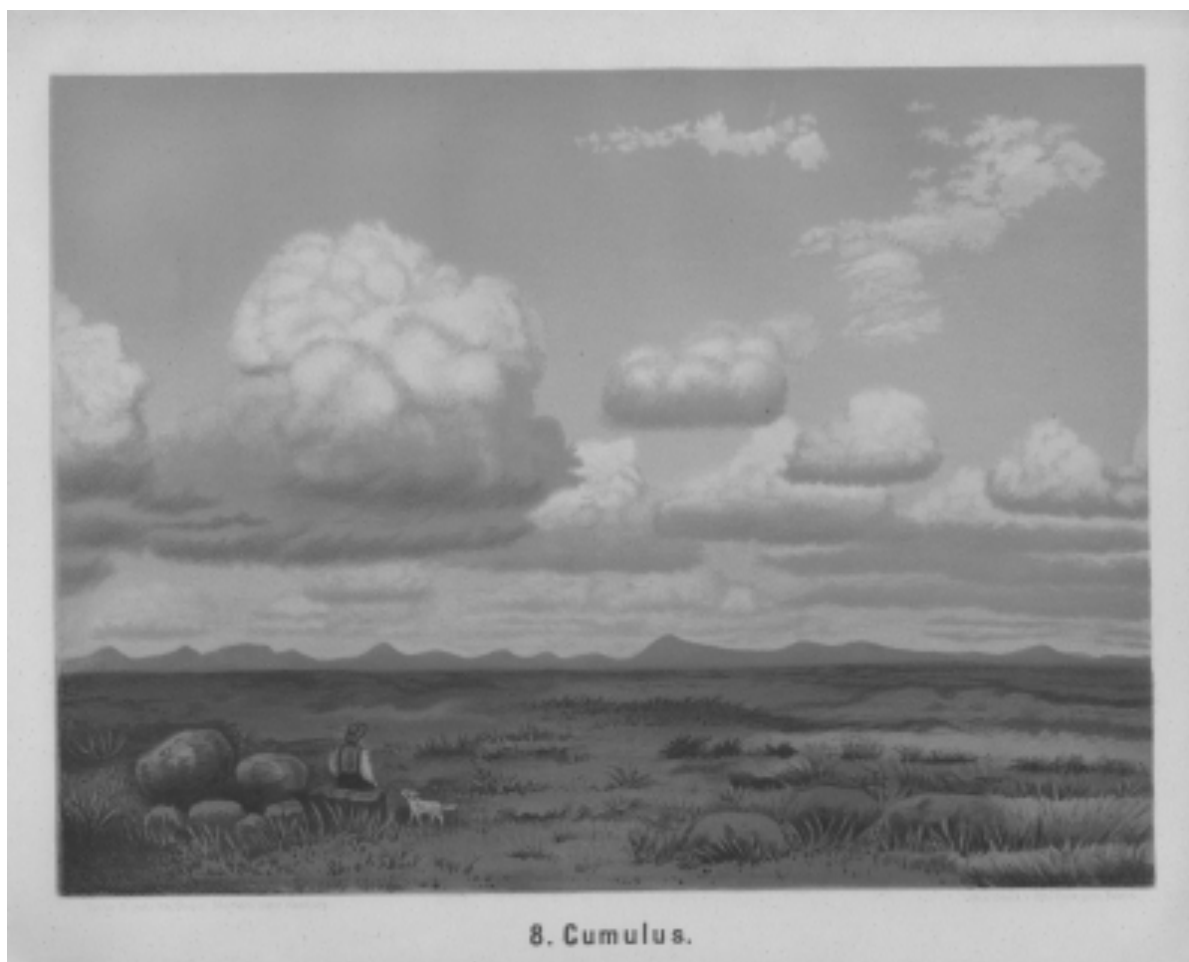
Under arbetet med atlasen hade Hildebrandsson diskuterat med Ralph Abercomby vid Royal Meteorological Society i London vad molnen skulle kallas. Abercomby hade företagit två resor runt jorden och fotograferat moln. Efter den sista resan 1886 för han direkt till Uppsala för att träffa Hildebrandsson. De bestämde sig för tio grundformer och de latinska namnen: *Cirrus*, *cirrostratus*, *cirrocumulus*, *stratocirrus*, *cumulocirrus*, *stratocumulus*, *cumulus*, *cumulonimbus*, *nimbus* och *stratus* (Hildebrandsson m.fl. 1890). Namnen hade varit i bruk i Uppsala sedan starten för timobservationerna på 1860-talet och grundade sig på Luke Howards systematik.¹⁵

Nog skulle det komma en störtflod av kommentarer, både positiva och negativa. Med tanke på den vetenskapliga objektiviteten var det viktigt att lägga till en bilaga med fotografier. Målningar kunde ju kritiseras som människans verk. Ett fotografi var neutralt, sakligt och vetenskapligt. Uppsalafotografen Henri Osti, som flyttat till Sverige från Tyskland och gjort sig känd i akademiska kretsar, försåg honom med bilder.

För säkerhets skull bad Hildebrandsson sina läsare att bortse från landskapet. Litografierna skildrade vad som låg över horisonten. Om det stod ett hus vid en väg, eller havet slog mot stenarna på stränderna, eller om det var en herde som vaktade sina får, så var det ointressant. En vetenskap måste vara tydlig. Molnen och lufthavet var det viktiga. Sedan skickade han materialet till en skicklig grafiker i Hamburg. Tekniken var modern. *Chromolitografen* hade sina montrar vid industriutställningarna och var det bästa som den grafiska världen förmådde.

Molnutställning

Atlasen presenterades för den internationella expertisen vid ett möte i München 1891 och färgplanscherna togs emot med entusiasm. Deltagarna beslöt att molnens namn skulle vara internationell standard för *hela jorden*. Samtidigt bildades en internationell molnkommission och Hildebrandsson valdes till ordförande. Vid Münchenmötet argumenterade han för ett världsomfattande system med molnobservationer och fick i uppdrag att utveckla frågan och dessutom förbereda en officiell normalatlas över molnslagen. Nu stod åter frågan om cirrusmolnens gång på dagordningen; de varslade om oväder bättre än andra moln. Svårigheten att fastställa höjderna som de rörde sig på ledde till ett nytt intresse för höjdmätningar med teodoliter, men snart var stereobilder och fotogrammetri den dominerande metoden, bredvid obemannade ballonger och drakar. Ett långvarigt samarbete

Cumulus. Ullbale-moln. Kompakt, ständigt växande moln med kupolformad topp och uppskjutande partier, och med en horisontell bas. Källa: *Wolken-Atlas. Atlas des nuages. Cloud-atlas* (Hildebrandsson m.fl. 1890).

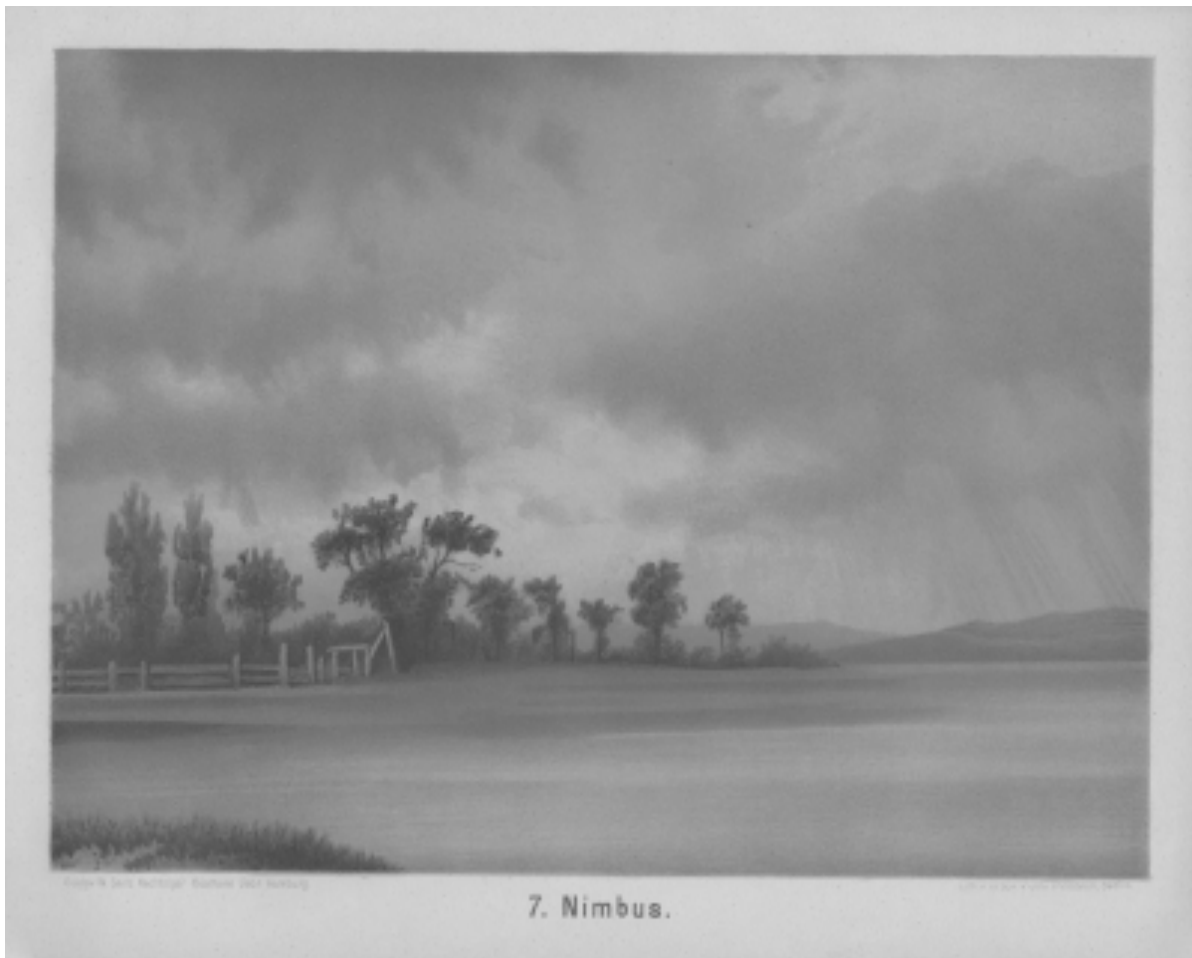
utvecklades med norrmannen Henrik Mohn, en föregångare på området. Det började med deras gemensamma intresse för ”skandinaviska åskväder” på 1870-talet (Hildebrandsson 1871; Mohn & Hildebrandsson 1888; Bengtsson 2004).

Den internationella meteorologiska kommittén samlades några år senare till en konferens i Uppsala 1894.¹⁶ Delegaterna hälsades välkomna av rektor, professor Fries. Han inledde sitt anförande på franska med att säga att Uppsala var en liten och enkel stad men betydligt större som vetenskapsmiljö. Delegaterna ombads att kasta en blick på universitetshusets väggar. Där stod namnen på forskarna som skänkt glans åt staden.

Under mötet ordnades en utställning i uni-

versitetshuset med mer än trehundra fotografier och bilder på moln från hela världen. Det var ett djärvt grepp och utställningen blev en succé.

De internationella experterna funderade länge på bilderna och vad molnslagen skulle kallas. Sedan blev det omröstning. De bästa bilderna valdes ut och de mest typiska molnen fick sina latinska namn efter slakten och arter. Ordningen med låga, medelhöga och höga moln var nu definitiv. Visserligen fanns det nyare molntyper, men fortfarande var det Howards nittioåriga ordning som gällde. Nu började planeringen för den första utgåvan av *Atlas international des nuages*. Den skulle Hildebrandsson utveckla tillsammans med Riggenbach i Basel och Teisserenc de Borts

Nimbus. Regnmoln. Täta massor av mörka formlösa moln med oregelbundna och trasiga kanter från vilka det vanligen faller kontinuerligt regn eller snö. Källa: *Wolken-Atlas. Atlas des nuages. Cloud-atlas* (Hildebrandsson m.fl. 1890).

från Trappes utanför Paris (Hildebrandsson m.fl. 1896).

Den lärda och folkliga ordningen

I denna artikel har jag skildrat hur molnen fick sina namn under 1800-talet. Jag har också beskrivit observationens betydelse, vilket är en metodik som i våra dagar förenar många vetenskapsområden. De etnografiska metoderna i etnologin skiljer sig naturligtvis från arbetsgången bland väderobservatörerna på 1700-talet, men likheterna finns. En sådan likhet är kravet på närvaro. Det går inte att se något om man inte är närvarande på platsen.

Meteorologin var beroende av sina ortsmiddelare. De skickade in uppgifter om moln,

vindar, nederbörd, lufttryck och temperaturer. De levererade råvaran till föreläsningar och lärda publikationer, väderkartor och stormvarningar. Det fanns en värld utanför akademien som den nya vetenskapen aldrig kunde befria sig ifrån – om den någonsin skulle ha önskat sig det.

Under årtusenden hade människan försökt att förstå lufthavet, förklarade Berlinprofessorn Gustav Hellmann i ett uppmärksammat föredrag vid Royal Meteorological Society i London. Föredraget, *The Dawn of Meteorology* (1908), publicerades och citerades sedan flitigt. Intresset för historieskrivningen var överväldigande trots att ”den nya meteorologin” hade gjort upp räkningen med astro-

nomin. Den långa traditionen försvarades nu med stolthet. Den gick att spåra bakåt ända till Babylon, Mesopotamien och Kaldéen, förklarade Hellmann, som var en ledande auktoritet på området.

Med några hundra års tillbakablick såg det ut som om den nya meteorologin åstadkommit en revolution. Linjen till stjärnkunskapen var bruten. Den moderna prognoskonsten och den telegrafiska meteorologin lade grunden till ett annat tänkande än astronomin och astrologin. Gränsen mellan tro och vetande drogs upp längs nya linjer och den moderna vetenskapen framträdde som modern i alla avseenden. Det gällde även i sättet att bejaka folkkulturen. Lufthavets folklöre fick en egen signatur.

När Hildebrandsson började inventera den folkliga traditionen fann han ett tankegods som inte sällan hade logiska förklaringar. Nog var det sant att det skulle bli dåligt väder med regn och blåst om ”solen gick i bänk” eller ”bäddar under sig vid solnedgången”. Om logiken någon gång var diskutabel så var det trots allt ett problem att människor hade litat på sina vädermärken. Visserligen förekom det tecken som var obegripliga men sällan gick det att bortförklara dem. Någonstans – innan tecknen blev tecken – fanns ju originalet, som var en upplevelse, något som hade hänt. Säkert funderade han länge på dessa noteringar:

Små knottrade moln betyder att fiskare får strömming.
När himlen liknar en färvåm blir det vackert väder.
Mörka skyar som kommer väster- och söderifrån bebåd-
dar regn (Hildebrandsson 1883).

Något svårare var det att förklara varför reumatiska smärtor förvärrades inför ett annalkande oväder – ”när hundar och katter äta gräs” och ”liktornar och ärr kliade”. Med stort intresse för de äldsta föreställningarna lade Hildebrandsson märke till överdrifterna i Olaus Magnus väderlekslära från mitten av 1500-talet: Den våldsamma nordvästvinden *Circius* slog hästar och ryttare till marken som ”blåntottor” och såg till så att inga träd kunde

växa på den norska kusten. Det var ju ren fabuleringskonst (Hildebrandsson 1894; 1912). När etnologen, professor John Granlund närmade sig ämnet i *Syn och sanning hos Olaus Magnus* (1946) var tonen mer positiv. Deras tolkningar varierade. Det fanns en skillnad mellan dem.

Hildebrandsson drogs med i tidens fascination för folkkulturen. För honom var kulturhistorien ett komplement till det kritiska tänkandet i naturvetenskapen. Den muntliga traditionen öppnade andra perspektiv än den instrumentberoende vetenskapen. Han borjade sig djupt ned i den äldre prognoskonsten med bland annat Tycho Brahes meteorologiska journaler och de tidigaste spådomarna som påträffats i Sverige från 1200- och 1300-talen. Henrik Reuter dahl (1840), den kommande ärkebiskopen, hade funnit dem i handskrifter på Uppsala universitetsbibliotek. Med viss stolthet presenterade Hildebrandsson sina undersökningar av väderlekens folklöre som ”den största samlingen i denna väg som finnes” (Hildebrandsson 1883; 1894). Det var inga överord. De niohundra referenserna och citaten är fortfarande den största tryckta samlingen av vädermärken som publicerats på svenska, enligt folkloristen Bengt af Klintberg (1996:15).

Även internationellt pågick insamlingen av *weather-lore*. En av föregångarna var engelsmannen Richard Inwards, president vid Royal Meteorological Society i London. Han fäste särskild vikt vid vädermärken från England, Skottland och Irland under sina insamlingar åren 1869–1898. I tidskorridorerna mellan nuet och det förflutna upptäckte han sanningar om prognoskonsten som slätade ut skillnaderna mellan akademierna och den folkliga kulturen. Den skolade meteorologen betraktade ju himlen med samma ögon som ”the peasant who watches from the hilltop ‘the spreadings and driftings of the clouds’ ...” (Inwards 1898:viii).

Intresset för väderlekens folklöre resul-

terade i nordamerikanska samlingar. Den tongivande institutionen Signal Office i Washington spelade en viktig roll för insamlingsverksamheten. Det gällde att fånga in en försvinnande mångkulturell *weather-wisdom* som hade speciella rötter i det amerikanska samhället. I materialet fanns äldre farmardagböcker, några av dem från 1700-talet, och ett stort antal vädermärken som immigranterna hade tagit med sig till den nya världen (Kingsbury m.fl. 1996).

Vidskepelse var en kommentar. Om någon önskade bortförklara den folkliga traditionens värde gick det lätt. Naturligtvis fanns det sådana åsikter. Men det gick inte att dra ett streck över folkkulturen och den gamla läsningen av molnen, ett månghundraårigt arv av väderspådomar och tecken. Så framträdde den muntliga traditionen i ett annat ljus. Väderlekens folklore representerade hela vidden av tecken och tolkningar som sträckte sig över dagar och årstider och som till sist berörde de existentiella frågorna: ”Den dag man får se fyra åskor, en i varje väderstreck på himmelen, är det den yttersta dagen.”

Avslutning

Det heter att etnologin börjar där man befinner sig. Den tanken har rotat sig i vårt ämne och det finns anledning. Det behövs ingen packning, vare sig provrör eller mikroskop, för att bedriva kulturforskning. Det räcker med en anteckningsbok och en kamera. I jämförelse med ett arkiv där materialet ligger i slutna kapslar och är välordnat, och kräver ett koncentrerat läsande under en bestämd tid, är himlen ett historiskt material som inbjuder till andra studier. Där saknas läsplatser, kataloger och hyllor ordnade i signum och serier. Men arkivet finns där.

Arkivet finns där man befinner sig. Lufthavet breder ut sig över gatorna i städerna och är det första som möter pendlarna i tunnelbanan när de kommer upp i dagsljuset. Mer behöver kanske inte sägas. Ett oräkneligt antal samtal

börjar med den gemensamma upplevelsen. Det är en bortglömd kulturell dimension.

Gösta Arvastson, prof. em.

Uppsala universitet

Nyckelord: moln, himmel, observation, väderlekens folklore, meteorologi

Noter

- 1 Under mitt arbete med boken om Hedvig Nordvall (Arvastson 2012), bonddottern från Gotland som sökte sig till en flygskola på Hammars backar öster om Ystad sommaren 1930, insåg jag att vi vandrade i samma landskap, med samma växter och samma lufthav. Jag ville få kontakt med henne via hennes dagbok och undersöka hennes bilder av himlen. Lågtrycken kom med en diffus horisont med samma moln, först cirrus, sedan altostratus, stratus och nimbus, då som nu. Lufthavet var en tidsmaskin som ledde betraktaren rakt in i en annan tid. 1930-talet fanns i molnen. Nyfikenheten förde mig till de meteorologiska arkiven. Vid Institutionen för geovetenskaper i Uppsala har jag fått arbetsmöjligheter för ett pågående forskningsprojekt om lufthavet.
- 2 Himlen och stjärnorna uppfattades som Guds vilja. Förhållandet mellan ljus och mörker förändrades mot det ljusa hållet när himlabilden förändrades, förklarade den danske folkminnesforskaren Frederik Troels-Lund (1941:192f). Om jorden var mörk så var himlen ljus. Om jordelivet var nöd och lidande så var det himmelska livet dess motsats, befrielse och glädje: ”Icke äst tu kommen hit til at äga stoft och mull, Upp åt himlen skåda, Ther förwars titt ädla gull, Ther finns ära, ther er frögd, Som tig ewigt gör förnögd” (von Düben 1725). I en värdefull och färsk studie, införd i *Rig* (2014:3), diskuterar historikern Mikael Häll bland annat den märkliga naturlära som Forsius ställde samman med hans öppenhet för traditionella fabel- och folktro-motiv.
- 3 *Circular n:o 8 från Upsala observatorium till de af Länens Kongl. Hushållningsällskaper utsedde meteorologiske observatörer*. Uppsala 1877.
- 4 En tanke som presenterades vid den svenska Vetenskapsakademien på 1750-talet var att åskan uppstod när svavel och eldfångda oljor uppsteg från jorden

- och samlades i molnen i sådana mängder att de antändes genom kompression (Wilcke 1759:85). I den svenska folktraditionen fanns andra förklaringar: Det förekom att molnen kolliderade eller var så mörka att de sprack. Tors strider med jättarna var en vanlig förklaring. I den fornnordiska mytologin var lufthavet sällan någon fredlig plats, framhöll professorn i nordiska språk, Niels Matthias Petersen (1869:37f), i sina föreläsningar vid Köpenhamns universitet. Teorierna utvecklades snabbt. Ludvig Friedrich Kämtz, professor i Halle, senare i Dorpat, hade en modern uppfattning i sin *Lehrbuch der Meteorologie*. Han framhöll elektricitetens betydelse för studenterna. Med åskmolnens bildande följde negativa eller positiva laddningar som koncentrerades till vissa platser på marken "... wegen der guten Leitbarkeit die dieser Stelle eigentümliche Electricität in kurzer Zeit der ganzen Erdkugel mittheilen müste (Kämtz 1831:404). Några år senare började professor Hildebrandsson sina studier av skandinaviska åskväder tillsammans med den norske meteorologen Mohn.
- 5 Anders Celsius skriver: "Man måste härutinnan efterfölja Astronomos, som hafwa genom många hundrade års observationer på himmelska kroppars rörelser, änteligen kommit så wida, at de nu kunna noga säga tiden förut til alla märckwürdigheter, som skola ske på himmelen. Och som det är oemotsäjeligit, at et tilkommande rägn, sker så nödwändig, i anledning af sina wissa orsaker, som någon förmörkelse i solen; så följer deraf, at när wi omsider få weta dessa orsaker genom många åhrs förfarenhet, kunna wi så wist räkna förut et regnwäder, som Astronomi en förmörkelse" (Celsius 1739:261). Anders Celsius omtalades under tiden som en gökunge på universitetet. Inköp av astronomiska instrument var en dyrbar historia som drabbade universitetets konto för bokinköp. Ett irritationsmoment bland teologer och humanister var planerna på ett nytt observatorium under 1730-talet, vilket ytterligare skulle begränsa bokinköpen. Motståndarna förklarade, "att en studerande landzens ungdom och äfwen främmande höga herrar mera fråga efter böcker än tuber och quadranter" (Andrae 1936:336; jfr Arvastson 2008). Efter många turer stod det nya observatoriet färdigt i Billbergska huset vid Svartbäcksgatan efter ombyggnad av Carl Hårleman, berättar Olof Beckman i sin biografi om Anders Celsius (Beckman 2003:21).
 - 6 Strödda äldre observationshandlingar 1725–1881. Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie F4H:1.
 - 7 Väderleksjournaler. Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie F4.
Ett fåtal observatörer var verksamma i landet vid denna tid för att underhålla observatoriet i Uppsala med väderrapporter. Dessa tidiga rapporter omfattade bland annat Hudiksvall, Torneå, Karelen och Österbotten. En stor del av dessa observationer handlade om märkvärdiga ljusfenomen, norrsken, mångårdar och ljusbågar. Bland himlens färger omfattades den röda av en särskild magi och behandlades som "den blodröda elden" (Uppsala universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen: Burmannia et Celsiana, UUB A 278).
 - 8 Tidningarna spred falska nyheter, klagade engelsmannen Luke Howard. Redaktörerna förvandlade väderleken till ett dramatiskt nyhetsstoff och struntade i sina överdrifter:
"The language of these accounts is also commonly vague and unphilosophical: a hard gale of wind is too often 'a tremendous hurricane', and frost and floods, hail and thunder, are too frequently stated to have been the most severe or destructive 'in the memory of the oldest persons living'!" (Howard 1818:XXXV).
 - 9 I sina instruktioner till studenterna inför timobservationerna på 1860-talet förklarade Hildebrandsson, att *strömoln* var den svenska benämningen på Howards *cirro-cumulus* (se not 15). Den förklaringen kan diskuteras men med väntande studenter som var ivriga att komma igång med sina observationer fanns det ett starkt behov av tydliga instruktioner.
 - 10 Johann Wolfgang von Goethe: *Berliner Ausgabe. Poetische Werke* [Band 1–16], Band 1, Berlin 1960 ff, S. 551–553.
 - 11 För en mer utförlig presentation av Hildebrandsson hänvisas till *Sv. biogr. lexikon* (Hofberg 1906).
 - 12 Studenterna måste acceptera ett strängt regelverk. "Vakten" på dagtid var en ensam student som fick arbeta i 6-timmarsskift, men nattetid skulle de vara två och tiden för nattpasset var 12 timmar. "Molnens gång" skulle följa Howards system och vindens styrka skulle anges på en skala, från vindstilla (0) till stark storm (4) (Instruktioner för timobservationer. Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie Ö1B:1).
 - 13 "Observationer gjorda på Fårön i Öregrunds skär-

- gård af Degerman, Enquist, Axell sommaren 1866” (Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie F4 A:7).
- 14 Professorn i astronomi och observatoriets prefekt, Gustaf Svanberg, berättade om en ny tid i ett brev till konsistoriet den 26 maj 1876. Fysiken, matematiken, astronomin och magnetismen skapade möjligheter för meteorologin i framtiden. De vetenskapliga kraven ökade, meteorologin och metoderna för att analysera molnen och lufthavet utvecklades snabbt. Brevet, som skämtsamt omtalades som ”Svanbergs testamente”, ger en god inblick i ämnesbyggandets villkor, från bibliotekets nedärvda samlingar till vaktmästarens arbete (Uppsala universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen: Diverse skrivelser och koncepter, UUB A 280 e).
I tiden sammanföll ”Svanbergs testamente” och den dynamiska meteorologin med Adolf Erik Nordenskiölds resa genom Nordostpassagen 1878–1880 och upptäcktsresorna, som gjorde upp med gamla sanningar och införde en ny tid. De genomgripande förändringarna som pågick bland naturvetenskaperna diskuteras bland annat i en antologi om geografen Axel Hamberg (1863–1933). Bidragen skildrar den atmosfär av vetenskaplig nyfikenhet och mångsidighet som präglade geologin, oceanografin och mineralogin under 1800-talets senare del. Det var vid denna tid som de stora upptäcktsresorna genomfördes till de arktiska områdena och Sverige var ledande inom polarforskningen (Wråkberg 2012:36).
- 15 När timobservationerna kom igång på 1860-talet instruerades studenterna att lägga märke till molnens utseende efter denna anvisning:
”*Cirri*, fjädermoln (Cr) kallas fina strimmiga och fjäderformiga moln med hvitaktig färg.
Cumuli, stackmoln (Cm) visar sig i sin enklaste form såsom halfsfärer med mindre horisontal bas. Hopa sig ofta i massor vid horisonten.
Strati, sträckmoln (Str) molnstrimmor utsträckta i horisontal riktning och visa sig företrädesvis vid solnedgången; der de vanligen mycket lågt och hvila stundom på själva jordytan i form af en aflägsen dimma.
Cirro-cumuli, strömoln (CrCm) utgöres af hvita afrundade småmoln lagrade tätt bredvid varandra.
Cirro-stratus, stormmoln, (CrStr) långsträckta molnstrimmor är cirri.
Cumulo-stratus, åskmoln (CmStr) tätt hopträngda cumuli ofta af mycket mörk färg. Dessa moln bilda en öfvergång från cumuli till / ... oläsligt/
Nimbi, regnmoln (Nb) dunkla täta molnmassor med ojemna kanter” (Instruktioner för timobservationer. Meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala, serie Ö1B:1).
- 16 *Bericht des Internationalen Meteorologischen Comité's und der internationalen comission für Wolkenforschung, Versammlung zu Upsala 1894* (1895).
Konferensen beskrevs i *Upsala. Tidning för Upsala stad och län* den 21 och 25 augusti 1894 som en stor händelse. Professor Hildebrandsson och de unga forskarnas ”osparda självuppoftning” hyllades. I sin självbiografi (KVA) berättar Hildebrandsson om den stora glädjen som det innebar att kunna bjuda alla deltagarna på middag tillsammans med familjen hemma i bostaden i Observatorieparken, som just stod färdigbyggd. Det blev många tal, allvarliga och skämtsamma, på elva språk.

Referenser

Otryckta källor

- Handskriftsavdelningen vid Uppsala universitetsbibliotek
Meteorologiska institutionens arkiv vid Uppsala universitet
Vetenskapshistoriskt centrum/Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm

Litteratur

- Andrae, Tor 1936: *Georg Wallin: resor, forskning och öden*. Stockholm.
Annerstedt, Claes 1913: *Upsala universitets historia*. D. 3, 1719–1792, 1, Universitetets öden. Uppsala: Universitetet.
Arnodin, Lionette 2009: ”Imaginaires du brouillard.” *Ethnologie française* 4.
Arvastson, Gösta 2007: ”Ting, mening och materialitet.” I: *Kulturstudier i Sverige*. Bodil Axelsson & Johan Fornäs (red.). Lund: Studentlitteratur.
Arvastson, Gösta 2008: ”Resan till Akademien.” *Kungl. Humanistiska vetenskaps-samfundet i Uppsala. Årsbok*.
Arvastson, Gösta 2012: *Drömmar om lufthavet: berättelsen om en kvinnlig flygare på trettioalet*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
Bacon, Francis, Gentili, Robert & Cross, Thomas 1653: *The natural and experimental history of winds*, writ-

- ten in Latine by the Right Honorable Francis Lo: Verulam, Viscount St. Alban. [Translated into English by R. G. Gent]. London.
- Beckman, Olof 2003: *Anders Celsius*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Bengtsson, Lennart 2004: *The evolution of weather prediction in the second half of the 19th century. The pioneering role of Henrik Mohn*. Föredrag vid invigningen av Mohn-Sverdrup Center for Global Ocean Studies and Operational Oceanography i Oslo. Max-Planck Institute for Meteorology/ESSC, University of Reading.
- Berg, Gösta & Svensson, Sigfrid 1971: *Svensk bondekultur*. 3:e omarb. uppl. Stockholm: Bonnier.
- Bergström, Hans 2002: "Daily Air Temperature and Pressure Series for Uppsala (1722–1998)." *Climatic change*, vol. 53:1.
- Bericht des Internationalen Meteorologischen Comité's und der internationalen Commission für Wolkenforschung, Versammlung zu Upsala 1894* (1895) Berlin.
- Bonde-Practica* 1597: prentet i Kiøbenhaffn: Aff Matz Vingaard. Paa Henrich Waldkircks, borgeris oc bogeførers sammested, bekaastning, oc findis hos hannem til kiøbs. [Elektronisk resurs].
- Bonde-practica eller wäderbok* 1662: Utg. av Ignatio Meurer. [Faksimilutgåva 1901 med historik och förord av Holger Rosman]. Stockholm.
- Bonde-practica: en liten bok som kallas bonde-practica, eller wäderbok, innehållandes några sköna reglor; huruledes man skall känna och lära årsens lopp, alltid warandes år ifrån år*. (nnnn). Stockholm.
- Celsius, Anders 1739: "Tankar om wäderskiftens i acktagande; eller meteorologiske observationer, hållne i Upsala 1739." *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens handlingar*. Vol. I. Stockholm.
- Circulär n:o 8 från Upsala observatorium till de af Länens Kongl. Hushållningsällskaper utsedde meteorologiske observatörer*. Uppsala 1877.
- Cotte, Louis 1774: *Traité de Météorologie*. Paris: De l'imprimerie Royale.
- Destand, Jean-Pierre 2009: "Eole(s) en Languedoc: une ethnologie sensible." *Ethnologie française* 4.
- Düben von, Joachim d.ä. 1725: *Uthwalde andelige sånger, aftyska språket på swensko tolckade*. Stockholm.
- Ehrenheim, Fredrik Wilhelm von 1824: *Om climaternes rörlighet; tal hållet vid praesidii nedläggande uti Kongl. Vetenskaps-Academien*. Stockholm.
- Ellenius, Allan 2008: "Bilderna mellan konsten och vetenskapen." I: *Moln, konst, väder och vetenskap*. Utg. Margareta Nisser-Dalman. Uppsala universitets konstsamlingar.
- Forsius, Sigfrid Aron 1611: *Physica eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendomars beskrifvelse*. Uppsala Universitets Årsskrift 1952:10. Utg. J. Nordström.
- Forster, Thomas 1823: *Researches about Atmospheric Phaenomena*. Third ed. London.
- Frängsmyr, Carl 2008: "Yrväderstisdagen och meteorologins framväxt." I: *Moln, konst, väder och vetenskap*. Utg. Margareta Nisser-Dalman. Uppsala universitets konstsamlingar.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1960: *Berliner Ausgabe. Poetische Werke*. Bd 1. Berlin.
- Granlund, John 1946: "Syn och sanning hos Olaus Magnus." *Fataburen*.
- Hamblyn, Richard 2004: *Molnens idéhistoria: hur skyarna fick sina namn*. Stockholm: Fahrenheit.
- Hellmann, Gustav 1908: "The Dawn of Meteorology." *Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society*. Vol. XXXIV October 1908 No. 148.
- Hellquist, Elof 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. Bd 1. Lund: Gleerup.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1869: *Om organisationen af den meteorologiska verksamheten i utlandet samt förslag till dess ordnande i Sverige; reseberättelse*. Upsala.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1871: *Om stormar och åskväder*: föredrag. Uppsala: Förf.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1877: *Åskväden i Sverige 1871–1875*. Stockholm.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1879: *Sur la classification des nuages employée à l'Observatoire météorologique d'Upsala*: Photographies de M. Henri Osti. Upsala: Ed. Berling.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1881: *Några drag ur vår tids meteorologi*. [Ur vår tids forskning. Populära skildringar under redaktion af prof. Gustaf Retzius. Utgifna af Stiftelsen Lars Hiertas Minne. 28]. Stockholm.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1883: "Samling af bemärkelsedagar, tecken, märken, ordspråk och skrock rörande väderleken." *Antiquarisk tidskrift*. Stockholm.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1894: *Om väderleksmärken: deras betydelse och ursprung*. Uppsala.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1912: *Väderlekslärans ståndpunkt under forntiden och medeltiden: kommentar till Olaus Magnus bok 1: kap. 6–22*. Uppsala.

- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand & Köppen Wladimir Peter, Neumayer Georg Balthasar 1890: *Wolken-Atlas. Atlas des nuages. Cloud-atlas*. [Tysk, fransk, engelsk och svensk text.] Hamburg.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand, Riggenbach, A. & Teisserenc de Bort, L. 1896: *Atlas international des nuages: International cloud-atlas; Internationaler Wolken-Atlas*. Paris.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand och Rubenson Robert 1868: *Bulletin mensuel de l'Observatoire météorologique de l'Université d'Uppsala*.
- Hildebrandsson, Hugo Hildebrand & Teisserenc de Bort, Léon 1898: *Les bases de la météorologie dynamique: historique - etat de nos connaissances*. T. 1. Paris.
- Hofberg, Herman 1906: *Svenskt biografiskt handlexikon: alfabetiskt ordnade lefnadsteckningar af Sveriges namnkunniga män och kvinnor från reformationen till nuvarande tid*. Förra delen, A-K. [Ny uppl.] Stockholm: Bonnier.
- Holtmark, Anne 1966: "Luft". I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Ingvar Andersson & John Granlund (red.), bd 11. Malmö: Allhem.
- Howard, Luke 1818: *The climate of London deduced from meteorological observations made at different places in the neighbourhood of the metropolis*. Vol. I. London: Phillips and Yard.
- Howard, Luke 1865 [2011]: *Essay on the modifications of clouds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Häll, Mikael 2014: "Havsfruns hamn och Satans famn. Demonisk sexualitet, liminal kroppslighet och förtrollade naturlandskap i det tidigmoderna Sverige." *Rig. Kulturhistorisk tidskrift nr 3*.
- Ingold, Tim 2011: *Being alive: essays on movement, knowledge and description*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Inwards, Richard 1898: *Weather Lore. A Collection of Proverbs, Sayings, and Rules Concerning the Weather*. London: Elliot Stock.
- Jörngården, Anna 2013: "Så blev promenaden en protest mot det moderna." *Dagens Nyheter* den 14 januari.
- Kingsbury, Stewart A., Kingsbury, Mildred E. & Mieder, Wolfgang (red.) 1996: *Weather wisdom: proverbs, superstitions, and signs*. New York: Peter Lang.
- Klein, Naomi 2014: *This changes everything: capitalism vs. the climate*. London: Allen Lane.
- Klintberg, Bengt af (red.) 1996: *En liten väderbok*. Stockholm: FIB:s lyrikklubb.
- Kämtz, Ludwig Friedrich 1831: *Lehrbuch der Meteorologie*. Halle.
- Locher, Fabien 2009: "Le rentier et le baromètre: météorologie 'savante' et météorologie 'profane' au XIXe siècle." *Météo du climat et des hommes. Ethnologie française* 4.
- Mohn, Henrik & Hildebrandsson, Hugo Hildebrand 1888: *Les orages dans la péninsule scandinave*. Uppsala: Akad. bokh.
- Nordenskiöld, Erik 1930: "Till Lamarcks minne." *Svensk Tidskrift, tjugonde årgången*.
- Palmstierna, Nils 1749: Berättelser om några märkvärdiga åskeslag. *Kongl. Svenska Vetenskaps Aca- demiens handlingar*. Vol. X. Stockholm.
- Pedgley, D. E. 2003: "Luke Howard and his clouds." *Weather*, vol. 58 February.
- Petersen, N. M. 1869: *Nordisk mytologi: föreläsningar af N. M. Petersen*. I Sv. övers. av E. Hildebrand. Stockholm: Ebeling & Co.
- Rapport de la conférence météorologique internationale. Réunion de Paris 1896 (1897)*. Paris.
- Report of the international meteorological congress held at Chicago, Ill., August 21.24, 1893 (1894)*. Washington D.C.
- Reuss, Jeremias David (red.) 1805: *Repertorium commentationum a societatibus litterariis editarum / T. 4, Physica*. Gottingae: apud Henricum Dieterich
- Reuterdaahl, Henrik 1840: *Gamla ordspråk på latin och svenska / efter en Upsala-handskrift utgifne och med glossarier försedde af H. Reuterdaahl*.
- Rietz, Johan Ernst 1867: *Svenskt dialekt-lexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.
- Rääf, Leonhard Fredrik 1865: *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfver Ydre härad i Östergötland*. Fjerde delen. Örebro.
- Svensson, Sigfrid 1945: *Bondens år: kalender och märkesdagar, hushållsregler och väderleksmärken*. Stockholm: LT.
- Swahn, Jan-Öjvind 1961: "Jahresfeste, Arbeitsfeste, Kalender." I: *Schwedische Volkskunde: Quellen, Forschung, Ergebnisse: Festschrift für Sigfrid Svensson zum sechzigsten Geburtstag am 1. Juni 1961*. Sigfrid Svensson & Gösta Berg (red.). Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Taub, Liba Chaia 2003: *Ancient meteorology*. London: Routledge.
- Troels-Lund, Frederik 1941: *Dagligt liv i Norden på 1500-talet*. Utg. Knud Fabricius. XIII. Livsbelysning. Stockholm.

- Upsala. Tidning för Upsala stad och län*, den 21 och 25 augusti 1894.
- Verhandlungen der Konferenz der Vorstände Deutscher Meteorologischer Centralstellen: zu Berlin vom 13. bis 17. Oktober 1897*. Berlin: Asher.
- Wallén, Axel 1929: "Om kalla vintrar i Europa." [Illustr.] *Ymer* 49:29. Stockholm.
- Wallerius, Nils 1746: "Rön hvarigenom åtskilliga naturens lagar, angående vattnets och andra flytande materiers utdunstande, frambringas." *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens handlingar*. Vol. VII. Stockholm.
- Weilbach, Philip 1881: "Om Skyernes, særlig om de øvre Skyers Hovedformer og Indflydelse paa Vejrliget i det vestlige Nordevropa." *Geografisk Tidsskrift*, Bd 5.
- Wilcke, Johan Carl 1759: "De naturkunnigas meningar om orsakerna till åskdundret." *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens handlingar*. Vol. I. Stockholm.
- Wråkberg, Urban 2012: "Axel Hambergs nordliga forskningsfärder i ett vetenskapligt och socialt perspektiv." I: *Sarek, Arktis och akademisk vardag: en bok om geografen Axel Hamberg*. Lars Andersson (red.). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

SUMMARY

The Order of the Sky

This article analyses the perception of clouds with an emphasis on the debate among natural scientists in Sweden and Europe during the second half of the 19th century. The theme of the article is relatively unexplored, but a series of valuable stepping-stones must not be forgotten. Leading ethnologists unveiled the seasonal occurrences of weather phenomena, the repetitive logic of the sky. Still in the 1960s, calendar, seasons and weather, were interesting among Swedish ethnologists, before it tuned out. Some recent studies, carried out by Scottish and French scientists, mark a new ambition. Theories and methodologies are derived from a phenomenological perspective on earth and sky.

The article analyses how "dynamic meteorology" challenged the long tradition of weather science from Seneca, Theophrastus and Aristotle. An international conference on clouds in Uppsala in 1894, chaired by professor Hugo Hildebrand Hildebrandsson, became a landmark. From this conference stems a worldwide standard of cloud classification. The origins of the conference are sought through the article in a larger

context. One track leads back to a famous lecture held by Luke Howard in London 1802 and his Latin naming of the clouds, inspired from the botanist Carl von Linné. Another leads not unexpected back to the 1700s when people began to seek out from the cities to carry out cloud reconnaissance. The growing summer clouds became a social scene where terrestrial events, feelings and emotions were played.

When Hildebrandsson began to collect proverbs, sayings and signs in the folk tradition around 1870, he found a body of thoughts that often had logical explanations. Even internationally efforts were made to collect weather-lore. So far, natural scientists initiated cultural studies of the sky long before ethnology had some professorial chairs at Swedish universities. The article concludes with reflections about the sky as a cultural matter, always present, and an important dimension of cultural history.

Keywords: clouds, sky, observation, weatherlore, meteorology

Urbana fiskdammar i 1600- och 1700-talens Sverige

Strödda notiser om akvakultur i stadsmiljö

Madeleine Bonow och Ingvar Svanberg

En och annan har säkert frågat sig varför buss 44:s ändhållplats på Östermalm i Stockholm bär namnet Ruddammen. Kvarters- och gatunamn som alluderar på rudor och ruddammar återfinns även i andra städer. I centrala Uppsala ligger invid Fyrisån kvarteret Rudan, prydligt utmärkt med en skylt på husväggen i hörnet av Sankt Olofsgatan och Syslomansgatan. Även i Gävle hittar vi en Ruddammsgränd i stadens äldre kvarter. Gatu- och kvartersnamn i Eskilstuna, Lindesberg, Linköping, Mariefred, Norrköping och Skänninge vittnar också fortfarande om historiska ruddammar som nu är försvunna.

Rudan (*Carassius carassius*) är en karpfisk som förr odlades i dammar i Sverige. Den är anspråklös och har en god reproduktions- och överlevnadsförmåga. Eftersom rudan även kan uthärda vintern i bottenfrusna dammar har den befunnits särskilt lämplig för akvakultur i nordliga områden där klimatet kan vara bistert. Denna förmåga att klara infrysning – upp till 140 dygn – förklaras med att rudan under anoxiska förhållanden producerar alkohol, vilket förhindrar att vävnaderna i kroppen fryser sönder (Holopainen, Hyvärinen & Piironen 1986).

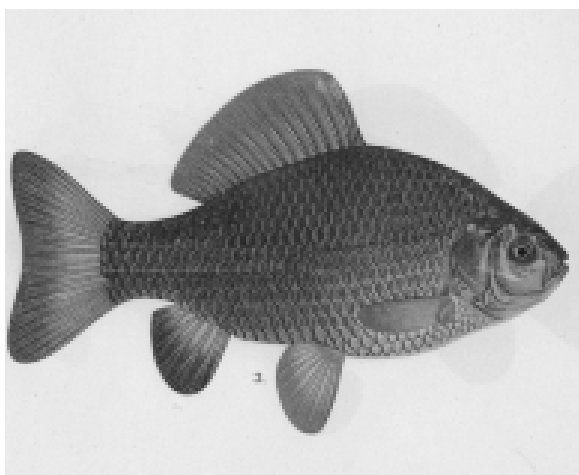
Normalt förknippas ruddammar med mer rurala omgivningar än vad exemplen från Gävle, Stockholm och Uppsala ger prov på. Men namnskyltarna i dessa städer indikerar att även här har det under 1600- och 1700-talen faktiskt legat dammar där man odlade rudor. Vattenbruk med fiskodling tillhör en i det närmaste obeaktad del av städernas historiska

geografi och handlar om en aspekt av stadsbornas relationer till djuren i sin närhet, som inte fått någon närmare belysning. Den biologiska mångfalden i äldre tätortsnära miljöer är ett intressant ämne med kulturhistoriska dimensioner värda att studera ur etnobiologiskt och kulturgeografiskt perspektiv.

Djur i stadsmiljö

I anslutning till ett forskningsprojekt, som kombinerade molekylärbiologiska metoder med humanvetenskapliga, rörande äldre tiders rudodling i profana och klerikala sammanhang, det vill säga kloster, slott, herrgårdar och landsbygdens prästgårdar 1450–1900, stötte vi också på uppgifter om dammanläggningar med fisk i städerna. Det fanns inte tillfälle att inom projektets ramar studera dessa närmare, i synnerhet som några reliktpopulationer av rudor med historisk kontinuitet sällan kunde fastställas i tätorterna. Vår artikel kan därför bara kortfattat visa på företeelsen och presentera några data utifrån de strödda uppgifter vi kom över i samband med projektet. Mestadels benämns de ”ruddammar”, ibland ”fiskdammar”, någon gång också ”karpdammar”, i källmaterialet. Enstaka dammar med karpar (*Cyprinus carpio*) har förekommit i Sverige, men eftersom ekologiska och klimatologiska förhållanden inneburit att arten normalt inte kunnat reproducera sig i landet, har det i praktiken även i de fallen vanligen handlat om dammar med rudor.

Stadsbor har haft djur av olika anledningar. Boskapsskötsel i städerna, fortfarande bara

Dammruda, förmodligen från Södermanland, avmålade av Wilhelm von Wright (kromlitografi ur *Skandinaviens fiskar*, 1892–95).

sparsamt belyst i litteraturen, var ett vanligt förekommande agrart inslag i äldre tid och utgjorde en del av stadens livsmedelsförsörjning (Berg 1932; Paulsson 1950:37–38; Jons-son 1984; Karlsson 2002; Björklund 2008). Det fanns också hundar, katter och sångfåglar, som kunde vara såväl nyttodjur som rena sällskapsdjur (Svanberg 2008, 2014:112). Även rudodling förekom i eller intill städer under 1600- och 1700-talen, så uppenbarligen hade borgarna också upptäckt möjligheten att genom vattenbruk få tillgång till matfisk. Ämnet urbana fiskdammar förtjänar en mera ingående studie, som skulle kunna ge ytterligare uppgifter om städernas försörjning i äldre tid. Det bör också kunna belysa trädgårdskultu-rens utveckling i den urbana miljön, ett ämne som knappast alls avhandlats för 1600- och 1700-talen. Med utgångspunkt i ett historiskt källmaterial, där vi träffat på dammar i stadsmiljö, vill vi här kort diskutera ämnet. Förutom toponymer, som alltjämt bär vittnesmål om dammarnas tidigare existens, har vi också begagnat oss av geometriska jordebokskartor i Lantmäteristyrelsens arkiv och på Riksarkivet, något som gett oss möjlighet att tränga ner till 1600-talets förra hälft och lära känna dammbruket på en konkret nivå. Därtill har vi använt oss av olika skriftkällor.

För information rörande rudodlingens historiska bakgrund i Sverige och uppgifter om ruddammar i slottsparker, herrgårdsmiljö och prästgårdar hänvisar vi till övriga projektpublikationer (Bonow & Svanberg 2011, 2012, 2014, under utg. 1; Svanberg, Bonow & Olsen 2012). Monastisk fiskodling på svensk mark har resulterat i ett par studier inom projektet (Svanberg & Cios 2014; Bonow & Svanberg under utg. 2). Den roll som dammproducerad fisk spelat i kosthållet har flyktigt berörts i en studie av cyprinidernas reträtt som livsmedel (Bonow & Svanberg 2013). Resultat från de molekylärbio-logiska studierna omfattar enbart prover tagna i rurala dammar och har redovisats i en särskild publikation (Janson m.fl. 2014).

Dammar i Stockholm

Området Ruddammen på Östermalm i Stockholm berättar genom sitt namn om att här fanns under 1600-talet och senare en eller flera fiskdammar anlagda. Den första dammen omtalas strax söder om Roslagstull 1650 och finns angiven som damm i källorna ännu 1885. I början av 1700-talet fanns flera fiskdammar i området och den största av dem ägdes av värdshusinnehavaren Ingemar Frodholm och låg på hans egendom, Ingemarshov. Dam-marna försvann i samband med byggnation på 1800-talet (Stahre 1982:305).

Buss 44 till Ruddammen i Stockholm. Foto: Madeleine Bonow.

En Jochum Bryggare hade vid 1600-talets mitt inte mindre än sex fiskdammar i Pålsundet på Långholmen (Bonds 1977:42). I mitten av 1600-talet anlade Wilhelm Böös Drakenhjälm en ”träägårdh och carpedammar”, på den plats som idag efter dessa dammar kallas Zinkensdamm på Södermalm. Malmgården övertogs 1685 av en Frantz Zinck, därav namnet (Bonow & Svanberg 2012:131). Karpar nämns också i de kungliga dammarna på Djurgården 1683 och 1684, där de inte klarade den kalla vintern. Frågan är emellertid om man ändå inte mestadels höll rudor även i dessa dammar. Annars är Djurgårdens fiskdammar intressanta för att man på 1680-talet odlade grönling (*Barbatula barbatula*), då kallad *smärling*, där. Grönlingen uppskattades, trots sin litenhet, som en nyttig och lättsmält matfisk i äldre högreståndskosthåll (Lundberg & Svanberg 2010).

Den enda oss veterligen kvarvarande äldre fiskdammen i centrala Stockholm är Karpdammen, numera belägen intill Bollnästorget inom Skansens friluftsmuseum, och som finns utmärkt på en karta 1817. Sedan Artur

Hazelius omvandlade området till ett friluftsmuseum 1891 har Karpdammen, tillsammans med dess tvilling Svandammen, fungerat som fågeldamm. På 1890-talet donerade disponent Hugo Victor Tiberg i Långbanshyttan karpar till Karpdammen på Skansen (Bonow & Svanberg 2012:131).

Det fanns också ruddammar på åtskilliga malmgårdar i centrala Stockholm. År 1739 köpte exempelvis Mårten Triewald en tomt på Kungsholmen. Här anlade han en ruddamm, som han för övrigt fick anledning att beskriva i Vetenskapsakademiens handlingar 1746. Han hade fått iglar i dammen och vände sig till vännen Linné för råd om hur man skulle utrota dem (Triewald 1746). Vi kan också nämna Tottieska malmgården på Bondegatan (vars hus numera är flyttade till Skansen), där det likaså fanns en ruddamm i trädgården (Selling 1931:110). På 1840-talet nämns alltjämt en ruddamm ”på västra ängen” vid Marieberg (Wikström 1840:14). Tyvärr finns inga av Stockholms innerstads ruddammar bevarade till våra dagar.

Ruddammsgränd i Gävle är belägen på den plats där det en gång i tiden fanns ruddammar. Foto: Ingvar Svanberg.

Övriga svenska städer

Ruddammar fanns nu inte bara i Stockholm, utan vi har hittat sådana i en rad städer. Slotteddammar i städer omnämns redan på 1500-talet i Eskilstuna, Kalmar, Uppsala, Åbo och Örebro, där den sistnämnda fylldes igen först 1863. Fiskdammar som tillhört borgerskapet fanns i dessa städer och på flera platser, fast något århundrade senare. Vi har nämnt Gävle, där gatunamnen Ruddammsgränd och Ruddammsgatan i centrum minner om att där en gång fanns särskilda dammar för rudodling. På äldre kartor från början av 1700-talet ser vi de anlagda ruddammarna utmärkta (Sternér 1990:115). Lustigt nog fanns ännu i början av 1960-talet där en restaurang Rudan (Ruddammsgatan 23), men huruvida fisken serverades låter vi vara osagt!

Även i Uppsala har det, som noterats, funnits ruddammar. Intressant nog föreligger det även ett arkeozoologiskt fynd av rudfragment från slutet av medeltiden eller början av tidigmodern tid, funnet vid utgrävningar i kvarteret Kransen i centrala Uppsala. Någon damm har däremot inte påträffats just där. Fyndet kan helt enkelt vara förbundet med konsumtion av rudor. ”Möjligen var det odlade rudor”, skriver osteologen Leif Jonsson (1984:81) i sin analysrapport. Ruddammar finns omtalade sedan 1500-talet i Uppsala. Vi har förstas en slotteddamm. År 1570 hade det nämligen anlagts en ruddamm vid Uppsala slott. Drygt 20 år senare fick Filip Kern i uppgift att inrätta en fiskdamm, kallad Kungsdammen eller ”ruddammen” (1588), som alltså finns kvar, fast nu känd som Svandammen, i centrala Uppsala. De senaste hundra åren har den tjänat som fågeldamm (Bergström 1933:142). Under 1700-talet användes den ännu som ruddamm (Linnaeus 1899:36). Där konditori Ofvandahls numera ligger heter kvarteret Rudan, idag markerat med en skylt på husväggen. Här har det möjligen, under tidigt 1600-tal, legat en ruddamm, men några bevarade kartor som bekräftar detta föreligger inte. Namnet

Qvarteret Rudan finns dock belagt på en karta från 1671 (Wahlberg 1994:68). Enligt en teckning av den unge Carl Linnaeus från 1730 fanns under Rudbeck d.y.s tid en fiskdamm, sannolikt med rudor, i Uppsala akademiska trädgård, nuvarande Linnéträdgården (Fries 1903:90). Linné nämner också förekomsten av flera rud- och fiskdammar i Uppsala, bland annat flera som ägdes av juristen Johan Fick (Triewald 1746:217). I sammanhanget kan nämnas att även i stadens utkanter fanns dammar. En ruddamm, omnämnd på en karta från 1630-talet, belägen vid Sandvikskällan längs Fyrisån nära Ulleråker, var dock borta redan på 1700-talet. En annan ruddamm, omnämnd i en av Linnés herbationer till Ultuna, finns däremot fortfarande i behåll i Ullbo (Linné 1921:21).

Ruddammar och andra fiskdammar nämns i källor från Arboga, Eskilstuna, Örebro, Linköping, Norrköping, Söderköping, Varberg och Ronneby. Många av dessa dammar återfinns också på äldre lantmäterikartor. Abraham Hülphers (1783:83–84) nämner en ruddamm i Eskilstuna 1783, och i den fanns alltså fisk på 1920-talet (Hellberg 1920:187). Andra ruddammar fanns vid Almrothska ängen och vid Gästis i Eskilstuna, men de var försvunna

Karta över Söderköping från 1701 som visar en ruddamm invid kyrkoherdens ägor. Lantmäteristyrelsen.

1920 (Hellberg 1920:336). Vid det så kallade Ahllöfska stenhuset i Arboga fanns på 1730-talet en ruddamm. I slutet av 1800-talet kunde man ännu se spår efter en urban ruddamm i Arboga (Bergström 1892:77). Från Örebro finns en 1600-talsuppgift om att änkan Elsa Hoffman ägde en egendom i stadens utkant där det fanns en ruddamm (Lenander Fällström 1987:111).

Södra Sverige har förstås också haft fiskdammar i städerna. På 1760-talet inrättades en komplex dammanläggning för odling av karp på Helgonabacken i Lund (Nilsson 1939:96). Rester av detta kan fortfarande ses utanför universitetsbiblioteket. På 1850-talet fanns enligt zoologen Sven Nilsson (1855:259) fortfarande talrika ruddammar i Lund.

Från Finland har vi bara några enstaka belägg för stadsdammar. På Sveaborg finns dock fortfarande en damm (Piperska dammen) i behåll. I Helsingfors förekommer rudan i dammar, men vi har inga uppgifter om deras bakgrund (Kangas 2007:11). Mera känd är ruddammen i Ebba Brahes trädgård i Nykarleby. Konstnären Gunnar Clément har i Brostugan långt senare i arkaiserande penseldrag låtit avbilda Ebba Brahe när hon metade en ruda (Huldén 1957).

Det var emellertid inte bara ruddammar som anlades i städerna. Efterfrågan på blodiglar (*Hirudo medicinalis*) hade ökat i slutet av 1700-talet och under 1800-talets förra hälft var omsättningen stor. Ludvig Löfwenskiöld (1861:48) uppger att den årliga förbrukningen av iglar i Sverige vid mitten av 1800-talet uppgick till omkring 680 000. Därför inrättades flera odlingsdammar i Sverige, sådana nämns bland annat från Stockholm, Karlshamn och Hisingen (Malm 1863:175). Gatunamnet Igeldammsgatan på Kungsholmen i centrala Stockholm minner om sådana dammar. I den gamla stadshagen anlade Apotekarsocieteten fem odlingsdammar. Enligt ett bevarat dokument släppte man ut 25 000 iglar i dammarna, men efter fyra

års tid hade man bara lyckats fånga 2 000 (Ahlberg 1908:504–542).

Diskussion

Om dammarna i herrgårdar och landsbygdens prästgårdar kan sägas vara ett utslag för urbana aktivitetsfält bör dammarna i städerna i viss mån ses som ett agrart inslag, åtminstone om de användes för avel och uppfödning av fisk. Vår genomgång är ingalunda en heltäckande översikt av urbana fiskdammar i svenska städer under 1600- och 1700-talen. Stadshistoriska arbeten rymmer förmodligen ytterligare data, likaså kartmaterial och andra källor. Teknikhistoriker skulle kunna tillföra information om dammarnas konstruktioner och hur de fungerade med vattentillförsel och avtappning. Därom har vi inget att säga (jfr dock landsbygdsdammar beskrivna av Barchaeus 1924:111–112, 119–120). Vi har inte heller närmare berört ruddammarnas funktion. I en del fall, som i Stockholm, Uppsala, Gävle, Arboga och Eskilstuna, har det åtminstone till en början handlat om fiskodling, det vill säga man har producerat rudor i akt och mening att använda dem som livsmedel. Rudan finns med i 1700- och 1800-talens kokböcker och prisas ofta som en god matfisk (Bonow & Svanberg 2012:141–142). Mot slutet av 1700-talet ifrågasätts dock dess kulinariska värde: ”Om rudan skal anses för läckerhet, måste Kocken däri hafva så stor del som naturen”, menade Bengt Bergius (1785:315). Vi vet från andra sammanhang att ”ruddammar” också begagnades som förvaringsdammar för vildfångad fisk. I en tid då kylskåp och frysboxar saknades var man i första hand hänvisad till att konservera den vildfångade fisken. Det gjorde man genom torkning eller fermentering (surfisk), men även genom nedsaltning. Då kunde dammarna tjäna som förvaring av levande fiskar, som senare kunde håvas upp för att ätas färsk. Braxen (*Abramis brama*) lämpade sig exempelvis bra för förvaring i dammarna.

Ruddammar hade också ett värde som ornamentala inslag, en uppfattning som hade introducerats redan genom 1600-talets barockträdgårdar (jfr Bonow & Svanberg 2012:130). Det kan mycket väl vara så att de dammar som anlades i exempelvis Stockholms malmgårdar fungerade mer som prydnadsdammar än för att producera fisk. En del ruddammar förändrade sin funktion under tidens gång. Slottedammen i Uppsala, anlagd som ruddamm på 1500-talet, blev så småningom en fågeldamm, vilket den under namnet Svandammen fortfarande är, även om den sista svanen dog för något år sedan.

Det finns fortfarande gott om dammar i svenska städer: parkdammar, prydnadsdammar, fågeldammar, branddammar, trädgårdsdammar, vattenfyllda lertäkter och så vidare. Dammar utgör ett viktigt inslag med dekorativa förtjänster i stadslandskapen och de gynnar dessutom den biologiska mångfalden. I trädgårdsdammar har koikarpar och guldfiskar blivit populära de senaste åren. Rudor hamnar ibland också i trädgårdsdammar. På så sätt kan man säga att de förvandlats från produktionsdjur till prydnadsdjur. Däremot odlas inte rudor längre som matfisk, varken i städer eller i fiskodlingar på landsbygden i Sverige, även om den skulle kunna ha en viss potential; inte minst borde den kunna efterfrågas av invånare med östasiatiskt ursprung. Rudor har emellertid inte alls försvunnit från städerna. Arten är lättspridd och kolonialiserar snart dammar som anläggs i städerna; många brand- och parkdammar runt om i Sverige hyser därför rudpopulationer. Stadsskogen i Uppsala har exempelvis dammar med rudor. Järvafältet var länge uppskattat av skolpojkar för att man kunde fånga smårudor som agn i de vattenfyllda granatkratrar som fanns där. Några inventeringar av dammrudornas nutida utbredning föreligger inte. En del av de moderna bestånden kan härstamma från äldre anlagda fiskdammar.

Rudan har varit ett husdjur, ett produk-

tionsdjur, där gränserna mellan ”tamt” och ”vilt” varit flytande. I likhet med exempelvis vinbergssnäckorna (*Helix pomatia*), som är vanliga i stadslandskapet i Mälardalen och södra Sverige, representerar dammrudorna också ett biologiskt kulturarv, värt att slå vakt om (Schlesch 1938; von Proschwitz 2003:32). Det har man exempelvis gjort med rudor i samband med en nyligen genomförd restaurering av dammarna vid Haga slott. Bevarade dammar med gamla rudpopulationer finns på många håll och det vore av flera skäl angeläget om de skyddades och förvaltades för framtiden, istället för att fyllas igen eller att ersätta fiskarna med moderna, mer ornamentala arter som guldid, guldfisk eller koikarp.

Madeleine Bonow, lektor

Institutionen för naturvetenskap, miljö och teknik, Södertörns högskola

Ingvar Svanberg, forskare

Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet

Nyckelord: vattenbruk, rudor, fiskdammar, trädgårdskultur, stadskultur

Noter

- 1 Forskningsprojektet "The Story of the Crucian Carp in the Baltic Sea Region: History and a Possible Future", leddes av professor Håkan Olsén vid Södertörns högskola och finansierades av Östersjöstiftelsen. För övriga publikationer från projektet se referenslistan.

Referenser

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen: Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala Ortnamnsregistret

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometriska jordeböckerna och geometriska kartor från 1600-1700-1800-talen

Riksarkivet

Geometriska jordeböcker (databasen Georg)

Litteratur

Ahlberg, Karl 1908: *Den svenska farmaciens historia*. Stockholm: Wilhelm Billes.

- Barchaeus, Anders Gustaf 1924: *Underrättelser angående landthushållningen i Halland samlade under en resa ... 1773*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Berg, Gösta 1932: Boskapsskötsel och jordbruk i det gamla Stockholm. *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1932, s. 183–214.
- Bergius, Bengt 1785: *Tal om Läckerheter*. Stockholm: Johan Georg Lange.
- Bergström, Erhard 1933: *Fågelliv i städernas dammar och vattendrag*. Hudiksvall: Ebe-förlaget.
- Bergström, G. 1892: *Arboga krönika* vol. 1. Örebro: Köpingsposten.
- Björklund, Annika 2008: Hagvaktare och fåkarlar, svinaherdar och åkervaktare: om några lantliga yrkesgrupper i historiska svenska städer. *Geografiska Notiser* 2008:2, s. 75–86.
- Bonds, Gunvor 1976: Kritpipor från Ryssviken. *Fataburen* 1977, s. 33–56.
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar 2011: ”Säj får jag dig bjuda ur sumpen en sprittande ruda”: en bortglömde läckerhet från gångna tiders prästgårdskök: I: Madeleine Bonow och Paulina Rytkönen (red.): *Gastronomins (politiska) geografi*. (=Ymer 2011). Stockholm: Sällskapet för antropologi och geografi.
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar 2012: Uppländska ruddammar: ett bidrag till akvakulturens kulturhistoria. *Uppland* 2012, s. 123–152.
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar 2013: Karpfiskarnas tillbakagång i svenskt kosthåll. I: Madeleine Bonow, Paulina Rytkönen och Per Wramner (red.): *Från matproduktion till gastronomi studier från Södertörns högskola* (= COMREC Studies on Environment and Development 7). Huddinge: Södertörns högskola.
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar 2014: ”Rudor finns öfverflödigt.” Fiskdammar vid svenska prästgårdar på 1600- och 1700-talen. *Saga och Sed* 2013, s. 111–131.
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar under utg. 1: Monastiska fiskdammar i senmedeltida Sverige, I: Madeleine Bonow, Sofia Gustafsson, Magnus Gröntoft och Markus Lindberg (red.) *Biskop Brasks måltider på slottet i Linköping, ca 1520, och den medeltida svenska matkulturen*. Stockholm: Atlantis (kommande).
- Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar under utg. 2: ”Our Nation should give more thought to this practice”: Historical Pond-Breeding of Cyprinids in Sweden and Finland. I: M. Bonow, H. Olsén and I. Svanberg (eds): *History of Aquaculture in the Baltic Region* (kommande).
- Fries, Th. M. 1903: *Linné: lefnadsteckning* vol. 2. Stockholm: Fahlcrantz & co.
- Hellberg, Knut 1920: *Eskilstuna: en svensk märkesstad* vol. 2. Eskilstuna: Utgivarens förlag.
- Holopainen, Ismo J., Hyvärinen, Heikki & Piironen, Jorma 1986: Anaerobic wintering of crucian carp (*Carassius carassius* L.). *Comparative Biochemistry and Physiology Part A: Physiology* 83, s. 230–242.
- Huldén, Johan Jacob 1957: *Om Ebba Brahe*. Jakobstad: Jakobstads Tidning.
- Hülphers, Abraham 1783: *Samling til korta Beskrifningar öfwer Svenska städer. 2dra flocken om städerna i Södermanland*. Westerås: Joh. L. Horn.
- Janson, Sven, Wouters, Johanna, Bonow, Madeleine, Svanberg, Ingvar & Olsén, Håkan 2014: Population genetic structure of crucian carp (*Carassius carassius*) in man-made ponds and wild populations in Sweden. *Aquaculture International* August 2014, DOI 10.1007/s10499-014-9820-4.
- Jonsson, Leif 1984: Djuren i staden. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 50, s. 88–94.
- Karlsson, Johanna 2002: Djur och människor i det gamla Stockholm. *Samfundet S:t Eriks årsbok* s. 111–126.
- Kangas, Nuttii 2007: *Helsingin kalaston historiaa, muutoksia ja nykypäivää*. Helsinki: Helsingin kaupungin ympäristökeskus.
- Lenander Fällström, Anne-Mari 1987: Kvinnor i lokalhistoriskt perspektiv: levnadsvillkor i Örebro vid 1600-talets mitt. I: B. Sawyer & A. Göransson (red.): *Manliga strukturer och kvinnliga strategier: en bok till Gunhild Kyle December 1987*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Linnaeus, Carl 1899: *Hortus Uplandicus*. Uppsala: C. J. Lundström.
- von Linné, Carl, 1921: *Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala. Akademisk avhandling under Linnés praesidium Uppsala 1753*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Lundberg, Stefan & Ingvar Svanberg 2010: Stone loach in Stockholm, Sweden and the royal fish in the seventeenth and eighteenth centuries Sweden. *Archives of natural history* 37, s. 150–160.
- Löfwenskiöld, Ludvig 1861: *Medicinska blodigeln i zoologiskt, merkantilt och ekonomiskt hänseende*. Mariestad: Abr. A. Berg.
- Malm, A. W. 1863: Svenska iglar, Disciferae, afbildade efter lefvande exemplar. *Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-samhället i Göteborgs Handlingar* 8, s. 153–262.

- Nilsson, Albert 1939: Fiskodling i Skåne i äldre tid. *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1939: 86–99.
- Nilsson, Sven 1855: *Skandinavisk fauna* vol. 4. *Fiskarna*. Lund: Gleerup.
- Paulsson, Gregor 1950: *Svensk stad* vol. 1. Stockholm: Albert Bonnier.
- von Proschwitz, Ted 2003: Faunistiskt nytt 2002: snäckor, sniglar och musslor. *Göteborgs Naturhistoriska Museum Årstryck* 2003, s. 23–36.
- Schlesch, Hans 1938: Über die Verbreitung der Weinbergschnecke (*Helix pomatia*) im baltischen Gebiet. *Archive der Freunde der Naturgeschichte in Mecklenburg* 13, s. 48–61.
- Selling, Gösta 1931: Tottieska malmgården: ett borgerligt fideikommiss på Södermalm. *Fataburen* 1931, s. 99–116.
- Stahre, Nils-Gustaf 1982: *Stockholms gatunamn*. Stockholm: Liber.
- Sterner, Jan 1990: Hur såg Gävle ut under stormakts-tiden? *Från Gästrikland* 1989–1990, s. 109–137.
- Svanberg, Ingvar 2008: Kammarsångare och rolig-hetsministrar. I: Jakob Christensson (red.): *Signums svenska kulturhistoria* vol. 7. *Det moderna genom-brottet*. Stockholm: Signum.
- Svanberg, Ingvar 2014: ”Skäller när den skälla bör”: allmogehunden i det förindustriella Sverige. I: Anne-Sofie Gräslund och Ingvar Svanberg (red.): *Från renhållningshjon till modeaccessoar: 10 000 år av människa-hund-relationer i Sverige*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Svanberg, Ingvar, Bonow, Madeleine & Olsén, Håkan 2012: Fish ponds in Scania, and Linnaeus’s attempt to promote aquaculture in Sweden. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2012, s. 83–98.
- Svanberg, Ingvar & Cios, Stanisław 2014: Petrus Magni and the history of fresh-water aquaculture in the later Middle Ages. *Archives of natural history* 41, s. 124–130.
- Triewald, Mårten 1746: Rön huru Iglar och Fyrfortor kunna fördrifwas utur Rude-Dammar. *Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens Handlingar* 7, s. 216–217.
- Wahlberg, Mats 1994: *Uppsala stads gatunamn*. Uppsala: Uppsala stads historiekommitté.
- Wikström, Johann Emanuel 1840: *Stockholms flora: eller kortt beskrifning af de vid Stockholm i vildt tillstånd förekommande växter*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

SUMMARY

Urban Fishponds in 16th and 17th Century Sweden

Scattered notes on aquaculture in urban settings

The presence of fishponds in the older Swedish urban landscapes has received little attention from researchers. Such ponds are known to have been in existence from at least the 16th century (Turku, Uppsala, Örebro) and they became quite common among the burghers during the next two centuries. Ponds were kept in order to cultivate crucian carp (*Carassius carassius*), which was easy to breed and maintain, as well as also being appreciated as food. With the help of maps, toponyms and written sources we have traced such crucian carp ponds from Gävle in the north to Lund in the south. Very little is known about the maintenance of the ponds, or about how the crucian carp were raised in captivity. Crucian

carp ponds could be found in grounds of castles, manors and vicarages in the Swedish countryside. Although the main purpose of the ponds was to produce crucian carps for consumption, the ponds also had an unambiguously ornamental value in the emerging garden culture which the burghers began to cultivate in the 17th century. As early as the 19th century many of these urban fishponds had disappeared. Very few of them remain today in the urban landscape, although place names sometimes remind us of their earlier presence.

Keywords: aquaculture, crucian carp, fish ponds, garden culture, urban culture.

NYA AVHANDLINGAR

Jonas Bjälesjö: *Rock'n'roll i Hultsfred. Ungdomar, festival och gemenskap*. Hammarlin bokförlag, Båstad 2013. 200 s., ill. English summary. ISBN 978-91-979381-0-5.

Jonas Bjälesjö inleder sin avhandling med att redogöra för de diskussioner och kommentarer som följde på föreningen Rockpartys beslut att ställa in den 25:e Hultsfredsfestivalen. Året var 2010 och festivalen hade varit en viktig institution i svenskt musikliv. Det hade varit en mötesplats för såväl fans som bransch och lockat musiker likaväl som politiker och kungligheter. Beskedet om den inställda festivalen väckte känslor av nostalgi och tillbakablickande. Men också kommentarer om att det inte var så förvånande då festivalledningen inte längre gjorde lika träffsäkra bokningar som tidigare. Festivalen var ledande under 1990-talet, men nu hängde den inte längre med. En förklaring ansågs vara att bokningarna numera skedde av professionella bokare i Stockholm, istället för att som tidigare diskuterats fram av en i Hultsfred lokalt förankrad grupp musikalskare. I efterspelet av den nedlagda festivalen var det just den lokala förankringen som ofta lyftes fram. Här fanns en motstridighet. Festivalen prisades och sågs som en motor för lokalt entreprenörskap, samtidigt som den också uppfattades som en belastning för bygden.

Avhandlingsförfattaren Bjälesjö är själv uppvuxen i Hultsfred. Han skolades genom Rockpartys arrangemang in i ett musikintresse och har själv varit engagerad i festivalen. Genom arrangemangen fick han vänner och musikintresset sin särskilda inriktning. Senare har han arbetat som lärare på de utbildningar i Kalmar högskolas regi – nu Linnéuniversitetet – som genom festivalens framgång etablerats i Hultsfred. Jag nämner detta därför att Bjälesjös närhet till Rockparty och festivalen är en betydelsefull utgångspunkt och ett villkor för avhandlingens tillblivelse. Bjälesjö skriver om hur han under åren tagit del av beskrivningar och undersökningar där ungdomars intresse och engagemang i musik och musikfestivaler analyserats. I ungdomskulturstudierna betonas smak, distinktion och exklusivitet. Ekonomiska

analyser har sett till festivalens betydelse för den regionala utvecklingen och i medierna florerar stereotypa exotiseringar av festivalliv och festivalbesökare. Bjälesjö skriver att något saknats i texterna. Det har funnits ett glapp mellan analyserna och hans egna erfarenheter av delaktighet och samhörighet. Det är denna samhörighet som Bjälesjö vill studera i sin avhandling. För att söka svar på sina frågor går han tillbaka i historien och analyserar Rockparty och Hultsfredsfestivalens utveckling och de processer som ledde fram till hur Hultsfred framställdes, tolkades, beskrevs och uppfattades som musikort. Med detta som utgångspunkt har Bjälesjö författat en avhandling i 5 kapitel och på 200 sidor. Den första delen heter Inledning, därpå följer Rockparty – ungdomar och lokalt musikliv, Att arrangera festival, Att vara på festival och så avslutningsvis det femte kapitlet Sammanfattning.

I inledningskapitlet presenteras som brukligt undersökningens syfte, metod, material och teoretiska utgångspunkter. Syftet formuleras som ”att utifrån den musikverksamhet som växer fram i Hultsfred studera hur social gemenskap formas. Jag kommer att utforska hur en plats med dess sociala sammansättning och materiella villkor samverkar med hur ungdomar och musik ömsesidigt tar plats. Jag vill alltså fokusera på vad musik gör med ungdomar och ungdomar gör med musik. Social tillit och platsen i sig verkar ha en betydelse för hur engagemang uppstår och verksamhet skapas. Avhandlingen behandlar hur denna kulturella process tar form på en konkret plats”. För att kunna svara på sina frågor har Bjälesjö genomfört ett fältarbete med intervjuer, observationer och insamling av festivaldagböcker, mediematerial och fotografier. Avhandlingens empiriska underlag kommer vidare från Rockpartys eget arkiv och från artiklar i musik- och branschtidskrifter. Fältarbete och materialinsamling har löpt under en längre period. Det inleddes 1996 och fortlöpte till dess att festivalen lades ner. Empiriskt bygger avhandlingen sålunda som brukligt i etnologi på flera källkategorier. Det är också så att Bjälesjö genom egna erfarenheter av festivalen själv bidrar till empirin med minnen och insikter. Metoden

har autoetnografiska inslag. Vilket här förstås som en metod där forskaren använder sig själv och sin egen erfarenhet som utgångspunkt för att fördjupa förståelsen genom att placera sig själv i det sammanhang som ska studeras, både som objekt och subjekt. Bjälesjö har inspirerats av antropologen Michael Jackson och ser sin egen delaktighet och förståelse som ett analytiskt verktyg; väl medveten om att de egna minnesbilderna både kan öppna för jämförelse och samtidigt göra forskaren blind för alternativa tolkningar.

Bjälesjö redogör i inledningen noggrant för tidigare forskning inom området festivaler, musik och ungdomar. De viktiga teoretiska utgångspunkterna hämtar som tidigare nämnts näring ur Bjälesjöes egna erfarenheter och känslan av att många teoretiska förklaringsmodeller inte fullt ut lyckats fånga betydelsen hos festivaler i allmänhet och Hultsfredsfestivalen i synnerhet. Bjälesjö har saknat en förståelse för de praktiska festivalerfarenheterna. Han skriver att undersökningen därför vilat på en fenomenologisk grund och det både som metod och som teoretiskt ramverk. Bjälesjö menar att han till skillnad från exempelvis den kulturanalytiska forskningstraditionens betoning på symboler och motstånd mer fokuserat handling, upplevelse och erfarenhet. Två begreppsligheter har en framskjuten plats i detta arbete. Det första är *socialt kapital* och det andra *plats*. Bjälesjö påpekar att han inte valt en dominerande teoretisk ingång för att förstå Hultsfredsfestivalens uppgång och fall. Plats och socialt kapital är huvudbegrepp och de stöts mot en uppsättning andra teoretiska begreppsbyggnader som behandlar scener, subkultur, ungdomar, stil och identitet.

Inspirationen till användningen av begreppet socialt kapital kommer främst från statsvetaren Robert Putnam och ska förstås som ”förtroenden, normer och nätverk, som kan förbättra samhällseffektiviteten genom att underlätta samordnade operationer”. Det sociala kapitalet kan brytas ned till ett *överbyggande* socialt kapital bestående av de nätverk och relationer som är utåtriktade och inkluderande; vilket begripliggör Rockpartys förmåga att knyta människor och företag oavhängigt deras musikintresse till festivalarbetet. Det sociala kapitalet kan också förstås som *sammanbindande* och är då inbundet och exkluderande. Det kunde ta sig uttryck i att föreningen slöt sig samman med liknande föreningar med liknande smakregister och ett tolkningsföreträdare för vissa personer och musikstilar. Begreppsigheterna gör det möjligt för Bjälesjö att reflektera kring den balansgång mellan kulturella och ekonomiska avvägningar som

var viktig i föreningen Rockpartys arbete. Det hjälper till att förstå händelseutvecklingen i Hultsfred och hur föreningen skapade relationer till olika generationer och ungdomsgrupper, till omvärlden, medier och musik-kulturella sammanhang; begreppet gör det möjligt att belysa hur såväl samverkan och tillit som avgränsningar och misstro kom till uttryck och var betydelsefullt i föreningens verksamhet.

Den specifika platsen Hultsfred är ett fundament för Bjälesjöes undersökning. Han har därför sökt teoretiska verktyg som gör det möjligt att förstå platsen och de villkor som finns för det som äger rum just där. Alltså en förståelse för Hultsfred som en specifik plats och ett specifikt sammanhang. Populärmusiken lyfts ofta fram som en av de tydligare symbolerna för en globaliserad värld. Bjälesjö har velat se vad som praktiskt sker när kulturella influenser – som pop och rockmusik – omformas i det lokala. Han vill se hur ungdomskultur och populärmusik samverkar med plats. Förståelsen för den lokala praktiken och relationen till plats är hämtad från Kathleen Stewart som med begreppet *social imaginary* fångar hur platser och sociala relationer är inbäddade i människors sinnen. Platser är med andra ord meningsfulla genom de känslomässiga kopplingar som finns till de platser där människor lever. Med denna utgångspunkt är det möjligt att undersöka hur festivalen skapats utifrån de sociala relationer och föreställningar som kan knytas till platsen. De fenomenologiska influenserna (Edward Casey, Maurice Merleau-Ponty, Christopher Lash) har vidare lett till en förståelse av plats som en kroppslig erfarenhet och en uppmärksamhet av hur kropp och plats interagerar. Här är kropp och känslor viktiga begrepp för förståelsen av hur relationer uppstår mellan människor, mellan människor och plats samt mellan människor och ting. Bjälesjö väljer, influerad av begreppet livsvärld, att beteckna det som kropp och plats skapar tillsammans som *festivallivet*.

Kapitlet *Rockparty – ungdomar och lokalt musikliv*, utgår från frågan om varför festivalen växte fram i Hultsfred och vad det var som fick det hela att hända. Bjälesjö redogör för föreningen Rockpartys bildande och hans genomgång av föreningen Rockpartys etablering, uppgång och fall är fylld av detaljer och nyanserade beskrivningar. Långt ifrån allt kan redovisas. Inledningsvis skisseras ortens historia kronologiskt. Orten har en lång tradition som festplats. Redan under sent 1800-tal var platsen känd för sina stora midsommarfestligheter, som kring förra sekelskiftet kunde locka upp till 10 000 besökare. Senare lockade de s.k. Smålandsdagarna en

stor publik. Från 1930-talet och framåt fanns också en livaktig Folkets Husförening med dansbana och konsertarrangemang. Under 60- och 70-talen framträdde internationella artister som Kinks, Hollies och Stephenwolf i Hultsfred, vid sidan om de svenska Hooola Bandoola Band och Cornelius Vreeswijk.

I början av 80-talet startades föreningen Rockparty av en grupp musikengagerade ungdomar som träffats i gymnasiet. Inspirationen kom från punkens gör-det-självtattityd, amatörism och idealitet. Ett tidigt arrangemang som lockade till fortsatt arbete var bl.a. en konsert med Ebba Grön och Dag Vag 1980. Föreningen odlade ett utanförskap och en grabbig attityd. De musikintresserade unga kvinnor som sökte sig till föreningen hade svårt att ta plats. I föreningen alstrades en framtidstro. Det var viktigt att inte åldras och stagnera. Dessa ideal och förhållningssätt kom till praktiskt uttryck genom konkreta handlingar. Bjälesjö berättar om hur föreningen i kamp med det lokala hemvärnet får ta över en källarlokal, hur de senare tar över Folkets park och så småningom 1986 startar den första festivalen. 1992 invigs Metropol, en egen konsert- och nöjesanläggning. På vägen skapades också Rock City (i lokaler intill Metropol), ett företags- och utbildningscentrum som rymde såväl lokala företag knutna till festivalverksamhet, konsertarrangemang och musikindustri som en akademisk managementutbildning med inriktning mot musik och eventindustrin (inledningsvis knuten till Kalmar högskola). Rockparty var en handlingskraftig och framgångsrik förening, men de var också kontroversiella. Bjälesjö visar hur ungdomen tydliggjordes som ett kulturpolitiskt begrepp och blev en kraft att räkna med i 80-talets lokalpolitiska Hultsfred. Rockparty uppfattades också som positivt särbehandlad, att föreningen fick fördelar som annars kunde kommit andra lokala engagemang till godo.

Föreningen Rockparty genomgick under 80- och 90-talen ett antal betydelsefulla förvandlingar, som både var en förutsättning för och speglade deras framgångar. De gick från att vara en rock- och ungdomsförening till att bli en bredare musik- och kulturförening. Klivet från rockförening till nöjesarrangör kan ses som en taktisk anpassning, men också som professionalisering av verksamheten. De gick från att vara ett lokalt arrangemang till att bli ett nationellt flaggskepp, från att vara en engagerad ungdomsförening till ett framgångsrikt exempel på upplevelseindustri och kreativ miljö. De förvandlades från att vara en förening till att kunna betraktas som ett varumärke.

De förändringar som Rockparty genomgick kännetecknades av ett ständigt balanserande mellan olika intressen. Inledningsvis handlade det om att parera identiteten som rebelliska ungdomar mot att uppfattas som en förening som var engagerade i att traktens ungdomar skulle få något att göra, med andra ord att balansera uppror mot ett socialt ansvarstagande. När framgångarna och verksamheten växte blev ekonomin allt viktigare. Avvägningen mellan ekonomiska hänsynstaganden och verksamhetens genomförande blev en balansakt där kulturell idealism ställdes mot kommersiell realism. Mer konkret handlade det om att kunna driva en egen rockscen genom att också arrangera räk- och fondueaftnar med trubadurer som underhållare. De kommersiella övervägandena utgjorde en central och viktig balansgång. Rock'n'roll-attityden översattes till fri företagsamhet och entreprenörskap. De olika satsningarna på utbildning kan ses som en fortsättning på gör-det-självtattityden, eller som det har kallats, en Åsa-Nisse-mentalitet.

Den lokala förankringen är en viktig del i berättelsen om Rockpartys framgång. Föreningens verksamheter möjliggjorde att en lokal musikscen växte fram i Hultsfred. Ortsborna engagerade sig i verksamheterna som kom att förena en mängd människor med olika bakgrunder och intressen. Flera av de som var engagerade lockades mer av den sociala gemenskapen än av festivalens utbud och ett citat som cirkulerade var: ”Det är helt underbart med festivalen om det inte vore för den förbannade musiken.” Föreningens sociala kapitel var viktigt. Det var genom deras goda anseende och lokala relationer som de kunde bedriva sin verksamhet. Ett subkulturellt entreprenörskap växte fram där kompetens och känsla för föreningens ideal var viktigare än smak- och stildistinktioner. En förklaring till varför föreningen så småningom misslyckades med att locka folk till festivalen var just att de under slutet av 90-talet inte längre kunde förvalta sina relationer till både det lokala sammanhanget och till Musiksverige. Det uppfattades som att de som ledde föreningen var sig själva nog. Förtroendet urvattnades och när tilliten till ledningen försvagades eskalerade infekterade konflikter.

I kapitlet *Att arrangera en festival*, är själva festivalarrangemanget i fokus. Här påvisas för hur Rockpartys föreställningar om hur en festival ska och bör vara kan spåras i festivalens utformning. Liksom i förra kapitlet är det möjligt att spåra en berättelse som följer förändringen från det tidiga 1990-talets eldsjälur till 2010 års erfarna och desillusionerade arrangörer. En tråd i kapit-

let handlar också om hur Rockparty hanterat de utmaningar och förändringar som de tvingats handskas med.

Kapitlet inleds med en beskrivning av hur betydelsen och förståelsen av musikfestivaler förändrats under den tid som Rockparty bedrev sin verksamhet. I början av 80-talet uppfattades festivalerna och framförallt festivalbesökarna som lite exotiska och originella. De associerades till ungdomar klädda i konstiga kläder som lyssnade på konstig musik. Detta ändrades under 90-talet när fler festivaler etablerades runt om i Sverige. Konkurrensen om besökarna hårdnade samtidigt som det talades om likriktning och överetablering. De mer renodlade musikfestivalerna fick konkurrens av stadsfestivaler som konkurrerade på andra villkor. Parallellt med detta har också villkoren för musikkonsumtion ändrats när de sociala medierna fått en allt viktigare betydelse. För föreningar och organisationer inom folk-rörelserna likaväl som för kommersiella intressen och för myndigheter och statliga organ blev festivalen en möjlighet att möta ungdomar.

Det fanns en föreställning om att festivalarrangörerna inledningsvis hade en särskild fingertoppskänsla för vad som var bra musik. Det var utifrån denna känsla som artister bokades till festivalerna och arrangörerna uppfattades ha koll på vilka artister som gick hem. Internt pågick kontinuerligt en diskussion som handlade om att förstå och känna vad som är coolt, vad som uppfattades ha kredd och vad som kändes som äkta och rock'n'roll, eller med andra ord vad som var rätt och inne. Arrangörerna av Hultsfredsfestivalen uppfattades ha denna koll, detta grepp om musikutbudet, från tidigt 1980-tal fram till ungefär år 2000. Kring sekelskiftet uppfattades de bli mer osäkra på vilka trender som gällde och hur konsumtionsmönstren såg ut. Festivalen uppfattades mer som en ungdomsfest och bokningarna sågs mer som säkra kort än som intressanta artister. De musikintresserade förlorade man på vägen. Det symboliska kapital som fingertoppskänslan innebär måste förvaltas och förnyas. När tilliten till festivalen försämrades urholkades detta kapital.

Inför festivalen 2004 fastställdes ett motto. Festivalledningen fastställde tre kärnvärden som identifierade vad en riktig festival är. Till att börja med skulle man vara stilbildande. Hultsfredsfestivalen ville visa andra festivaler hur det skulle gå till. Festivalplatsen i Hultsfred skulle uppfattas som unik, mytisk och omtalad. De myter som finns kring festivaler skulle hållas levande. Festivalen skulle ses som en frizon; ett liminalt tillstånd som tillåter beteenden utanför gängse ramar. I detta arbete identifierades också festivalbesökaren som

hängiven och förstående inför vad en festival erbjuder och de ofta fysiska upppoffringar som krävs.

Likt Rockpartys arbete i allmänhet, var arbetet med festivalen en balans mellan kommersiella hänsynstaganden och kulturella distinktioner. Den ursprungliga förankringen i en mer alternativ musik värnades, samtidigt som utbudet breddades. Bokningarna var en balansgång mellan det populära och det exklusiva, mellan det avantgardistiska och det allmänna och ordinära, mellan folkfest och musikfest. Med en terminologi förankrad i tidigare etnologi kan sägas att Rockparty balanserade viljan att vara traditionsförnyare mot erfarenheten som traditionsbärare. Inspirerade från upplevelseindustriernas idéer om helhetsupplevelser sökte de också kombinera de karnevaliska dragen med de kommersiella.

Festivalledningen odlade en festivalmytologi. Festivalen omhuldades som exotisk och unik. Bjälesjö påpekar här hur rockmusiken alltid varit interfolierad av myter om en måttlös livsstil av sex, droger och rock'n'roll. Dessa myter har fungerat som kulturella riktlinjer för hur berättelser om festivalen gestaltats och de besökande artisternas vilda framfart har ofta återberättats. Viktigt i berättelsen om festivalen var också hur den var först med att upptäcka eller återupptäcka vissa artister. Det frodades självbespeglade berättelser om hur vissa artister hade särskilda kopplingar till Hultsfred och vissa konserter uppfattades som särskilt viktiga att ha varit med om. Bjälesjö skriver att festivalen trots sin vilja att vara öppen och gränslös också kan uppfattas som begränsad. En manlig, vit, heterosexuellitet utgjorde normen för de berättelser som återkom. Det är en ordning som återfinns i de flesta musikkulturella sammanhang, upprätthållna av mansdominerade sociala nätverk. Det är också en ordning som festivalerna genom självbilder och mytologiseringar hjälpte till att reproducera.

Vad innebär det då att besöka en festival? Om det handlar kapitel 3, *Att vara på festival*. Här är Bjälesjö ambition att studera festivalen utifrån ett fenomenologiskt perspektiv. Han vill undersöka hur festivalen framträder som en händelse och som en viss plats med ett visst innehåll och vissa innebörder. Han vill visa detta utifrån festivalens egna villkor och förutsättningar. Han tar utgångspunkt i sina egna erfarenheter och upplevelser av att ha deltagit i alla Hultsfredsfestivaler och det i många olika roller, samt besök på festivaler som Roskildefestivalen utanför Köpenhamn.

Bjälesjö visar hur festivalen har vissa rituella drag. Den kan förstås som en *communitas* för att tala med Victor Turner, alltså som en djup känsla av samhörighet

med platsen, människorna och minnena. Den äger rum vid samma tid varje år och det finns en samhörighet som upphäver vardagens sociala liv. De sociala relationerna upplevs som förtätade och i stark kontrast till vardagslivet. På festivalen är det ok att vara berusad på morgonen och det går att äta lite när man känner för det; att kunna dansa när en favoritlåt plötsligt spelas eller att lägga sig och sova just när tröttheten slår till. Viktigt för att förstå lockelsen och upplevelsen av att besöka festivaler är begreppet *festivalkänsla*. Att sätta fingret på hur uttrycket ska definieras är dock svårare. Festivalkänslan fångar upplevelsen av att vara fri, fri från rutiner, vardag, tid och press. Det är en frihet med förväntningar om uppoffringar och att endast ha tillgång till de viktigaste förnödenheterna. Här finns idealt också en förväntan om att släppa loss en självcentrerad kreativitet. I festivalkänslan fostras en upptäcktsresandes inställning. Besökarna förväntas upptäcka nya människor, ny musik och också nya sidor hos sig själv. Festivalkänslan rymmer en särskild eufori, en mångfald av känslouttryck (ljud, dofter, kroppsligheter) som också kan förbytas i ångest, sorg och förtvivlan.

Bjällesjö beskriver vidare hur platsen Hultsfred möjliggör festivalkänslan. Han visar hur besökarna steg för steg blir en del av festivalen. Hur resan, incheckningen, uthämtandet av armband och karta alla bidrar till inlemmandet i festivalstämningen. Han exemplifierar med hur andra återkommande inslag också är viktiga. De flesta besökarna campar under festivalen. Tälten ska stå på vissa sätt och för några är den medhavda bandspelaren viktig. Smålandsrullen är en klassisk snabbmatsrätt som säljs inne på festivalområdet och för besökarna en viktig ingrediens för den rätta festivalkänslan. En riktig festivalupplevelse rymmer med andra ord både en planlöshet och vissa återkommande rutiner. Vardagen upplöses visserligen, men en festivalvardag uppstår istället.

Festivalen är en plats som hela tiden förnyas. Den fylls med nytt innehåll och ny betydelse. De sinnliga förnimmelserna av festivalområdet tillsammans med minnen och berättelser är alla viktiga för upplevelsen, känslan och erfarenheten av festivalen som plats. Festivalplatsen beskrivs här som viktig både som utgångspunkt och kärnpunkt för berättelserna och känslorna. Här uppstår vissa sociala föreställningsvärldar, utifrån Katheleen Stewart, som binds samman genom delade och liknande erfarenheter, minnen, drömmar och känslor.

Avhandlingen knyts ihop i det avslutande kapitlet *Sammanfattning*. Här betonas hur festivalen växte fram i symbios med lokalsamhället. Det var som påpekats flera

gånger en balansakt mellan att på en gång vara annorlunda och samtidigt vanlig; mellan att vara oberoende och lokalt förankrade; mellan att vara alternativ samtidigt som det fanns en öppenhet i föreningen. Arbetet drevs framåt genom spänningen mellan att ha såväl kredd och fingertoppskänsla som ett brett utbud. Till föreningens styrka hörde att de under längre perioder förvaltade ett socialt kapital som var inbundet och lokalt inkluderande samtidigt som det var överskridande och öppnade utåt.

Bjällesjö avhandling är välskriven och pedagogiskt upplagd. Det är en empiriskt mycket väl underbyggd avhandling. Jonas Bjällesjö kan utan tvekan sitt material och sitt empiriska fält. Det är lätt att följa framställningen. Genomgången av tidigare forskning och teoretiska inspirationskällor är föredömligt framskriven med tydliga uppsamlingar och summeringar. Jag lyfter gärna fram Inledningen och kapitlen ett och två som föredömliga. Kapitel tre gör mig lite brydd och Sammanfattningen i sin korthet lite snopen.

Rock'n'roll i Hultsfred är en välillustrerad avhandling med fotografier av musiker på scen, från arbetet med festivalen och många bilder på festivalbesökare. Bilderna förmår på många sätt fånga den festivalstämning som Bjällesjö skriver om. Samtidigt återfinns inte alltid bildtexter och det är inte heller alltid klart varför bilderna visas. Bilderna är säkert inte godtyckligt valda, men relationen text och illustration är ibland dunkel. Formgivningen gör mig lite eftertänksam. Texten är avvägd och balanserad, samtidigt som formgivningen framställer en annan berättelse. Varje kapitel inleds med ett uppslag med titeln på kapitlet och en illustration. Till inledningskapitlet visas en stiliserad trumpet, en telekabel och en förstärkardel. Till kapitel ett visas en elgitar, en effektpedal och ett plektrum, medan kapitel två illustreras av en klaviatur och en telekabel. Så fortsätter det. Bjällesjö avhandling handlar mycket lite om hur musik framställs. Instrumenten kan möjligtvis ses som metonymer som knyter an till Rock'n'roll i avhandlingstiteln och till den musik som spelas på scenerna. Men den knyter inte fullt an till vad kapitlen handlar om. Var är de stiliserade mötesprotokollen, tälten eller besökarna? Det är visserligen rimligt att se det som att illustrationerna knyter an till den musik – ofta gitarrdriven – som präglade festivalerna, men de utelämnar de problematiseringar och analyser som driver avhandlingen framåt. Än mer obegripliga är de mellanblad som ibland är inskjutna i de olika kapitlen. Här återfinns citat från avhandlingstexten återgivna så pass disparat att de kan bli missvisande. Bland citaten finns sådant

som ”Vi var tvungna att hora ibland. Vi var tvungna att köra saker som vi inte tyckte var lika kul. För att få in pengar så vi kunde göra det vi tyckte var kul” (s. 63) eller ”Ett exempel är den begeistrande skildringen av hip-hopkollektivet Wu Tang Clans sexorgier 1997...”. Dessa kvällstidningsartade citat återger visserligen de diskussioner och stämningar som bäddade in festivalverksamheten, men de återger inte riktigt Bjälesjöes avhandling; en snabb genombläddring av avhandlingen bekräftar snarare än problematiserar de stereotyper och myter som avhandlingen förhåller sig till.

Bjälesjö arbetar med en teoretisk inramning som svarar mot den kunskapslucka som han önskar fylla. Användningen av socialt kapital öppnar för en diskussion av hur föreningen i sitt arbete knyter an till både lokala och mer nationella sammanhang. Med begreppet förmår han visa hur föreningen blev stark i medvind och hur svårt det blev när vinden vände. Här återfinns en av avhandlingens stora förtjänster. Också platsbegreppet är väl valt i relation till viljan att förstå betydelsen av att återkommande besöka just Hultsfred. Jag hade dock önskat en tydligare definition av vad Bjälesjö faktiskt menar med plats. Det finns en glidning i betydelsen och ibland syftar plats på ett begrepp med ett särskilt innehåll; ibland förstås plats bättre som ett perspektiv som uppmärksammar platsens betydelse och de olika sätt som denna tar sig uttryck. Jag är inte heller riktigt säker på om med platsen menas festivalens fysiska utbredning, eller om det är Hultsfred i mer allmänna ordalag. Någon gång blir jag mer fundersam, som när Bjälesjö på sidan 176 utifrån filosofen Edvard Casey skriver att ”Den fenomenologiska utgångspunkten är att tid och rum samordnas i den gjutform som platsen är”. Jag undrar då hur detta överensstämmer med Bjälesjöes betoning på erfarenhet och praktiker och om det här vore bättre att förstå det som att det är i handling som tid, plats och rum dras samman. Det skulle i alla fall mer överensstämma med hur jag tar till mig resonemangen i avhandlingen. Lite otydligt på samma sätt är också vad som egentligen menas med festival. Är det ett särskilt sätt att arrangera konserter eller en grupp ellsjälur? Är det själva eventet eller är det en symbol för ett socialt nätverk? Avhandlingen som sådan ger till viss del svar på frågan. Men det är ibland, i enskilda resonemang, otydligt vad det är som faktiskt refereras med beteckningen festivalen.

Jonas Bjälesjöes närhet till Hultsfredsfestivalen är som flera gånger nämnts utgångspunkt för avhandlingsprojektet. Här finns en närhet som ofta är en tillgång. Det

är ingen tvekan om att Bjälesjö känner festivalens olika vinklar och vrår, att han är bekant med de flesta som varit inblandade i festivalen och att han är väl insatt i festivalens förvandlingar. Bjälesjö signalerar också en medvetenhet om svårigheterna med att studera ett fenomen nära en själv. Ibland tror jag dock att hans egen närhet till ämnet – som till exempel i fallet med illustrationerna – gör att han inte fullt ut redogör för sina kunskaper och sin egen förståelse, vilket lämnar läsaren lite rådvill. Det är inte så att Bjälesjö inte artikulerar sina exempel, men jag tror att han skulle kunnat vara ännu tydligare utan att för den skull skriva läsaren på näsan. Jag tror att Bjälesjö sitter på en i avhandlingen outnyttjad resurs vad gäller kunskap om festivalen. De etnografiska partierna i tredje kapitlet belyser festivalbesökarnas Hultsfred. Jag saknar en liknande fenomenologisk ingång i de tidigare kapitlen om Rockparty och att arrangera en festival. Bjälesjö inleder till exempel det tredje kapitlet med en redogörelse för hur han och några kompisar reste till Roskildefestivalen. Här ger Bjälesjöes egna erfarenheter en tydlig ingång till hur andra festivalbesökare kan uppfatta ett besök på Hultsfredsfestivalen. En liknande nära beskrivning av praktiskt arrangörsarbete eller kanske Bjälesjöes vardagliga samtal med arrangörerna (de har haft sina kontor i en gemensam byggnad) hade ytterligare nyanserat och gett insikter i de val och överväganden som skett under åren. Hur hade det sett ut om Bjälesjö beskrivit en promenad genom Rockcitys lokaler veckorna innan en festival? Vilka hade han mött? Vad hade de pratat om? Vad är det för samtal och praktiker som gör sig gällande? Hur kan detta variera under åren? Hur var stämningen hos festivalarrangörerna 1999 jämfört med 2009? Här skulle Bjälesjöes nära relation till festivalarrangörerna kunnat ge en unik inblick i de förvandlingar som ägt rum. Här finns en etisk dimension. Att som Bjälesjö dela vardag med dem som studeras kan göra det svårt att kontinuerligt se alla möten som potentiella fältarbetssituationer. Men här finns en outnyttjad resurs. En metodologisk reflektion av hur Bjälesjö hanterat närheten till studieobjektet hade varit på sin plats. Har det funnits ett på-och-av för när han observerat och när han inte gjort det? Hur har det i så fall fungerat i de vardagliga mötena bland vänner och bekanta? Hur ser den selektion ut som inte ger utrymme för etnografiska vardagsbeskrivningar av de möten som Bjälesjö haft med festivalledningen om festivalens utformning?

Bjälesjö skriver inledande att: ”Sagan eller historien om Hultsfred har alltid, av olika skäl och i olika syften,

varit en välregisserad och sammanhållen berättelse. En historieskrivning där man lagt stor vikt vid lokal förankring och utveckling, handlingsförmåga, framgång och nationellt erkännande i utvecklandet av ett lokalt musikliv, byggandet av en festival och ett nationellt centrum för musik- och upplevelseindustrin. Denna historia vill jag granska och analysera.” Det kan då vara på sin plats att reflektera kring i vad mån Bjälesjö själv prövar eller bekräftar bilden eller berättelsen om Hultfredsfestivalen. Jag skulle säga både och. Det är utan tvekan så att avhandlingen redogör för viktiga brott i festivalens biografi. Det är också så att vi får en god insikt i de myter som finns inbakade i festivalens självpresentation. Här blir jag undrande inför vad det innebär att Bjälesjös avhandling tar utgångspunkt i de diskussioner som följde på den inställda festivalen. Det finns en tydlig början, mitt och slut – likt den klassiska definitionen av en berättelse – som han förhåller sig till och återberättar. Framställningen följer och återger de faser av pionjärande, upphöjdheter och fall som återfinns i andra framställningar. Sätillvida reproducerar han en befintlig historieskrivning. Vilket i sig inte behöver vara fel. Han återger ett händelseförlopp och är empiriskt väl insatt i fenomenet. Samtidigt blir själva presentationen väl sammanhållen och den ger inte utrymme för mer alternativa tolkningar eller lösa trådar. Bjälesjö skriver i inledningen att han fått förfrågan från festivalen om att skriva deras historia, men att han avböjt då just historieskrivningen är det som han önskar att studera. Gott så. Men jag blir nyfiken på vad som hade sett annorlunda ut. Säkert hade Bjälesjö fått ge mer utrymme för de mytologiserade berättelser som bidragit till förståelsen av festivalen, men hade det funnits andra skillnader? Det är exempelvis – vilket diskuterades i föregående stycke – här som mer etnografiska inslag och redogörelser för möten och samtal inom Rockparty kunnat hjälpa till att pröva den till synes sammanhållna framställningen av festivalens historia. Jag blir nyfiken på hur empirin hanterats för att göra framställningen möjlig. Vad har uppfattats ligga vid sidan om och vad har uppfattats som viktigt att inkludera? Framställningen blir lätt formbunden och urval av empiriska exempel är tätt knutna till den uppgång och fallberättelse som ramar in Bjälesjös historieskrivning. Bjälesjö har arbetat med ett stort och omfattande material och stegen från arkiv och minnen till den färdiga framställningen har säkert pockat på återkommande avgränsningar. Det hade varit intressant att ta del av hans tankar kring detta. Det är här också möjligt att fråga sig vems historia som han skriver. Vad skapar kontinuitet i berättelsen? Föreningen Rockparty

och platsen Hultfred är här viktiga, men viktig är också Bjälesjö själv som på olika sätt deltagit i alla festivaler från det att den startade tills den fick läggas ner. Det väcker också frågor om vem det är som sörjer festivalen. Är det Hultfredsborna eller besökarna? Media eller musiker? Finns här några uttryckliga alternativa sätt att betrakta de faser som Hultfredsfestivalen genomgått? Detta kan länkas till frågan om vems festival Bjälesjö beskriver. Det finns säkert många som känner igen sig i hur man reser till festivalen, slår upp sitt tält där man brukar bo och sedan ger sig ut på festivalområdet. Men gäller den alla besökare? Hur pass nära ligger festivalupplevelsen som beskrivs i avhandlingen Bjälesjös egna erfarenheter? Finns det andra erfarenheter som gett en annan förståelse för vad det innebär att återkommande besöka en musikfestival? Hur hade detta i så fall påverkat historieskrivningen?

Kanske kan Jonas Bjälesjös avhandling med sina många bilder och 200 sidor ge ett nätt intryck, men det är en mycket tät bok. Det är en bra avhandling som ger insikter i såväl föreningsliv och musikliv som arrangörskap. Han beskriver nyanserat Rockpartys omvandlingar från tidigt 80-tal fram till dess att festivalen fick läggas ned. Förändringarna speglar på många sätt villkoren för den svenska livescenen för rock- och popband mer generellt. Den ger utifrån sitt lokala perspektiv en god inblick i hur Musiksverige ändrats från tidigt 80-tal fram till idag. Den visar hur musikfestivalen gått från att ha varit en mer subkulturell företeelse till att få en allt bredare social förankring. Den visar hur arrangörssamheten professionaliserats och samtidigt blivit mer internationellt förankrad. I framställningen påvisas hur populärmusikens myter och berättelser integreras i både självförståelser och historiseringar av festivalen. Den är ett bidrag till förståelsen av lokalsamhällen och lokala sammanhang, samtidigt som den påvisar hur dessa kan relateras till mer internationella och nationella nätverk.

Lars Kaijser, Stockholm

Carl-Johan Svensson: *Festligt, folkligt, fullsatt? Offentlig debatt om Historiska museets publika verksamhet från Den Svenska Historien till Sveriges Historia*. Högskolan i Jönköping 2014. 332 s. English summary. ISBN 978-91-628-9007-0.

En och annan minns nog Kristian Berg, Historiska museets omstridde chef under några turbulenta år kring

millennieskiftet. Under den korta tid, 1999–2005, då han befann sig på den mediala scenen, utspann sig en häftig historiedebatt. Av sina vedersakare blev Berg, utan arkeologisk utbildning, odisputerad och rekryterad från Marita Ulvskogs kulturdepartement, rejält hudflängd. Onyanserat, kanske orättvist, utmålades han som en politiserande charlatan. Mest bekant blev han genom installationen *Snöfrid och sanningens vansinne*, som ingick i utställningen *Making Differences*. Den sågs som ett öppet partitagande i Palestinafrågan, vilket föranledde en uppretad israelisk ambassadör att dra ur sladden till installationens belysning. Generellt anklagades Berg för att gå utanför sitt uppdrag, att ansvara för ett museum ägnat forn- och medeltiden.

Två styrelseledamöter, agrarhistorikern Janke Myrdal, och vetenskapsjournalisten Maja Hagerman lämnade i protest sina poster. Berg försvarade sig med att han ville stimulera till debatt, något som kunde legitimera provokativa grepp. Han såg en ära i att driva angelägna frågor kring historiesyn, tolkningar, kritiska analyser och kopplingar mellan då, nu och framtid. Det fanns skäl att uppmuntra en större historiemedvetenhet, enligt honom en bristvara i samhällsdebatten. Därför menade han, att en institution som Historiska museet inte borde vara så snävt ämnesinriktad i sina utställningar och sin forskning. I stället borde fokus flyttas till frågor av historiedidaktisk karaktär. Särskilt angeläget var att belysa makt- och identitetsproblematik, i dialog med publik och samtid.

Nu har denne Berg gjorts till föremål för ett centralt kapitel i en avhandling från Högskolan i Jönköping, skriven av Carl-Johan Svensson. Den bär den underfundiga titeln *Festligt, folkligt, fullsatt?*. Mer upplysande är undertiteln *Offentlig debatt om Historiska museets publika verksamhet från Den Svenska historien till Sveriges Historia*. Övriga kapitel berör historieställningsåret 1993, gratisentrén till vissa statliga museer, som bekant åter aktualiserat genom regeringsskiftet, samt den nyligen tillkomna kompletterande utställningen *Sveriges historia*, som infogats i Historiska museet, vars ansvarsområde traditionellt inte sträckt sig längre än till medeltidens slut. För läsaren är det en aning irriterande att hela tiden skilja *Den svenska historien*, 1990-talets tillfälliga satsning, från den nya och mer permanenta *Sveriges historia*. På ett generellt plan kan man också tycka att dessa fyra teman, vilka bundits samman utan att egentligen höra ihop, utgör en väl smal bas för en gedigen avhandling. Kapitlen tenderar att spreta i olika riktningar. Ändå kan det fungera, om stoffet får rätt

paketering och, som skett här, fogas in i historiedidaktikens vida famn.

Den debatt, som den numera väl bortglömde Kristian Berg generade hade onekligen en principiell bäring. På ena sidan återfanns museimannen och konstvetaren Sten Rentzhog, som framhöll att det var olyckligt att man till chef för Historiska museet, ägnad äldre tider, utsett en person utan arkeologisk skolning och som förvandlat sin institution till ett forum för samtidsdebatt. Från kritik riktade även litteraturprofessorn Lars Lönnroth, som likaså argumenterade för en snävare tolkning av museets uppdrag. Längst i aversion gick den unge arkeologen Martin Rundkvist, som talade om en intellektuell härdsmläta. Mer förstående och mindre traditionalistisk var etnologen Lars-Eric Jönsson, som inte ville se ett fast kanoniserat kulturarv. Detta kunde må väl av att problematiseras och kopplas till våra egna fria val. Den som klarast analyserade konflikten var nog Kerstin Smeds, vid denna tid knuten till museet och längre fram vårt lands första professor i den nya disciplinen museologi, inrättad vid Umeå universitet. Att det skedde just där var ingen tillfällighet, då Västerbottens museum med Per-Uno Ågren som ”chefsideo-log” gjort en pionjärinsats med sin innovativa utställningsteknik. Även Bengt Lundberg, som konkurrerade med Smeds om professuren, hade i hög grad bidragit till nytänkandet. För Smeds stod det klart att ett museums verksamhet varken kan baseras på historikerns besatthet vid text och källkritik eller arkeologens beroende av framgrävda ting, artefakter. De som arbetade på museifältet hade rätt att utveckla en egen profession och autonom arena, om än med assistens från de akademiska disciplinerna.

Den avhandling Svensson skrivit är alltså historiedidaktisk. Det är ett fält som upparbetats i den sydliga ändan av vårt land, i symbios mellan universitetet i Lund och lärarutbildningen i Malmö. Till pionjärerna kan lärarutbildaren Christer Karlegård och historieprofessorn Birgitta Odén räknas. Det var en rörelse som fick nationell spridning, med en viktig startpunkt i den historiedidaktiska konferens, förlagd till Voksenåsen 1982, som Birgitta Odén tog initiativet till. Även därefter har mycket kretsat kring Lund och Malmö, där Klas Göran Karlsson, Hans Albin Larsson och Ulf Zander varit förgrundsgestalter. Tidigt upprättades även ett brohuvud i Jönköping, varom Svenssons avhandling vittnar. I någon mån kan den ses som en fortsättning på Zanders monumentala närmast heltäckande avhandling om svensk historiedebatt, *Fornstora dagar, moderna tider*, publicerad 2001. En utlöpare av historiedidaktiken

frodas även i Karlstad, liksom det vid andra lärosäten finns enskilda företrädare. Det är i denna livsluft Svenssons studie vuxit fram. Därigenom har det inte kunnat undvikas, att den fått en viss slagsida. Möjligen hade denna kunnat hävas, om Svensson också sökt relatera sig till den diskussion om museologi, som pågick i landets norra del, varifrån ljuset ibland kan emanera. Genom att det perspektivet saknas har han inte tillgång till den kompass som han skulle behöva för att manövrera rätt i den ymniga flod av debattinlägg som avhandlingen rymmer. Genom otillräcklig kontextualisering blir tidsklimatet inte riktigt belyst. Svensson har haft svårt att strukturera materialet, en brist som de ansatser till djupare analys, som hänskjutits till sammanfattningarna, inte förmått reparera.

Den stora satsningen på ett utställningsår, ägnat *Den Svenska Historien* som ägde rum 1993, hade delvis sin grund i den omställning som kommunismens och murens fall innebar. Peter Englund's bok om *Poltava* och Yvonne Hirdmans studie *Att lägga livet till rätta* lyfte åter fram vår stormaktstid på samma gång som folkhemseran problematiserades. Sverige stod inför sitt EU-inträde och debatten om såväl svensk som europeisk identitet var livlig. En ledande roll för satsningen på ett omfattande museiprogram kring Sveriges historia spelade nämnde Sten Rentzhog. Den svenska linjära historien från Birger Jarls tid fram till folkhemsbygge och efterföljande nyliberal våg höll på att glömmas bort, delvis genom obefintlig eller bristfällig historieundervisning. Från Rentzhogs sida rörde det sig om ett närmast desperat försök att råda bot på detta. Drömmen var att svenska folket skulle erbjudas en moderniserad kanon. I det post-modernistiskt färgade tidsklimat som rådde, då utrymme kunde ges för allsköns mer eller mindre välunderbyggda tolkningar, räknade han inte med något stöd från dem som företrädde de historiska ämnena vid universiteten.

Då akademien svikit sitt uppdrag och inte förmådde presentera någon sammanhängande berättelse och skydde varje form av syntes ville Rentzhog hålla dess företrädare på armlängds avstånd. Bundsförvanter fick han söka på annat håll. Naturligtvis rönste Rentzhog mothugg och polemiken historikerna emellan blev livaktigare än på länge. Lite märkligt var att Anders Björnsson, vetenskapsjournalist samt flitig och initierad producent av historiska texter men utan egentlig förankring i universitetsvärlden – senare har han utsetts till hedersdoktor – kom att framstå som Rentzhogs huvudkombattant. Björnsson höll akademiens fana högt,

pläderade för den strikta vetenskapen i weibullsk anda, men även han beklagade avsaknaden av synteser. Här gick det tydligt i dagen att historievetenskap inte var detsamma som historiedidaktik, liksom att historieförmedling utgjorde ett eget fält. I förhållandet till dessa poler visade museifolket en uppenbar ambivalens. Mot-sättningen kunde också ses i form av ett hierarkiskt, mer elitistiskt synsätt å ena sidan och å den andra ett egalitært, mer demokratiskt. Den problematiken belyser Svensson särskilt i kapitlet om den debatt som fördes hösten 2006 kring entréavgifterna till våra statliga museer.

På Nordiska museet, som skall spegla det halva årtusendet från 1520-talet till vår egen tid möter oss portalgestalten Gustav Vasa i Carl Milles utformning redan i entréhallen. Utställningen där har ju kulturhistorisk prägel i Artur Hazelius anda och kan inte sägas vara en naturlig fortsättning på vad Historiska museet presenterar. Därför ansågs en fortsättning, ett längdsnitt fram till nuet, nödvändig för Historiska museet. En inspirationskälla utgjorde den magnifika utställning av Tysklands historia, som byggts upp i Berlin efter nationens återförening. För att få en rimlig könsbalans tillfogades ett genusperspektiv. För varje period presenteras därför några centrala svenska kvinnor. Svensson frågar sig varför aldrig någon hetta uppstod i diskussionen kring den kompletterande utställningen *Sveriges historia*. Utan att kunna ge något bestämt svar kretsar hans resonemang kring att tiden, till följd av ökad globalisering och regionalisering, runnit förbi möjligheten att urskilja en distinkt nationell historia. Att bara följa kungalängden, som onekligen ger viss stomme och kronologisk stadga, ses som nattståndet och knappast längre gångbart. I det multikulturella samhälle som Sverige utgör blir den gemensamma identiteten allt svårare att upprätthålla. Istället för en överskådlig pedagogiskt tillrättalagd helhet får vi hålla till godo med delberättelser, exkurser åt skiftande håll. För museer, som ser som sin uppgift att komplettera skolans historieundervisning och universitetens kurser, behöver det knappast vara en nackdel.

I Carl-Johans Svenssons avhandling på drygt 300 sidor speglas åtskilligt av de senaste decenniernas historiedebatt. Likväl kan studien liknas vid en torso, mer refererande än analyserande. Debatterna infogas inte i någon systematisk ram. Måhända hade en hopkoppling av och möte mellan de tankelinjer, som genererades inom historiedidaktiken respektive museologin, berikat framställningen.

Bert Mårald, Umeå

RECENSIONER

Ulf Stahre: *En stad för de många eller för de få. Om allmänningar, sociala rörelser och rätten till staden i det nutida Stockholm.* Bokförlaget Atlas, Stockholm 2014. 343 s., ill. ISBN 978-91-7389-466-1.

På de sista sidorna i *En stad för de många eller de få* tecknar Stahre en bild av hur han en vårdag (2013?) sitter och fikar under almarna i Kungsträdgården. Han ser sårn efter motorsågarna i träden och berättar att han missade själva striden men att han var där ”i stort sett varje eftermiddag och kväll för att delta i den veckolånga spontana festival som följde”. Vi får också veta att en förfader till författaren, slaktaråldermannen Lucas Stahre, hade sitt hus där Stockholms Enskilda Banks palats nu ligger (s. 323–324).

Stahres avslutande bok i en serie om fem som behandlar Stockholm kan läsas som en sammanfattning av stadens genomgripande förändringar och strider från Norrmalmsregleringen under 1950-talet fram till idag. Men den kan också läsas som en summering av hans egen forskargärning, ett engagemang som kanske väcktes under almarna den där veckan i maj 1971. Stahre har i sin boksvit beskrivit och försvarat stadens historiska värden och allmänhetens rätt till sin stad. Det är lätt att känna sympati för en sådan ambition.

En stad för de många eller för de få består av åtta kapitel samt en kort inledning där Stahre redogör för sitt tvärvetenskapliga angreppssätt och de frågor och strider han behandlar. Det första kapitlet *Konflikten om Stockholm* handlar om Norrmalmsregleringen, almstriden och byalagsrörelsen, Dennispaketet och det avslutas med ett avsnitt kring titeln Tillväxttänkandets dominans. Stahre framhåller att det bland politikerna, med Hjalmar Mehr i spetsen, hade växt fram ett storstadsideal som inte hade mycket till övers för det historiska och traditionella: Klara och almarna stod i vägen för ett nytt, modernt city. Den tidiga kritiken som växte fram under 1960-talets början hade en snäv och kulturkonservativ inriktning, men den förändrades efterhand och fick med byalagsrörelsen

och Alternativ stad en folkligare förankring liksom också en vänsterradikal prägel.

Stahre beskriver almstriden i maj 1971 som en vändpunkt vad gäller människors inflytande i stadens planering men även vad gäller politikernas inställning. Just kring denna händelse tar författaren ut svängarna och kopplar striden om almdungen till människans förhållande till naturen och till ädla lövträd som livssymbol i myter, religion och folktro. Han beskriver också striden som en massmedial önskehändelse, en storslagen fest och ett ”moment of madness” – ett ”tumultartat ögonblick i historien” där ”makten utmanas, kreativiteten blomstrar och festglädjen efteråt blir outtömlig” (s. 33–36). Och den festen var Stahre med om.

Den växande bilismen och planer på trafikleder genom och runt Stockholm har sedan 60-talet lett till organiserat motstånd. Kring Dennispaketet under tidigt 90-tal samlades stora styrkor, där anarkister samsades med Haga-Brunnsvikens vänner och Stiftelsen Stolta stad. Stahre beskriver år 1997 som ytterligare en vändpunkt i dispyterna om Stockholm, det år då den socialdemokratiska regeringen avvecklade stora delar av det planerade ”paketet”.

Är det alltid rätt att försvara det befintliga? Är ett sådant försvar alltid till gagn för ”de många”? Mina frågor väcks under läsningen av kapitlet *Kvarteret Lammet*, om den del av Klara som undslapp rivning. Sedan 80-talets modernisering har kvarteret genomgått ungefär samma estetiska omladdning och gentrifiering som andra stadsdelar innanför tullarna och förändrats till ett område för ”de få”. 60-talets grävskopor möjliggjorde, menar jag, nya slags rum, inte minst Kulturhuset och Sergels torg, som uttryckligen var till för ”de många”. Författaren skriver också att ”(d)elar av det nya city framstår dock som positiva förnyelser” (s. 86).

Något som också förändrats i kvarteret Lammet är konsumtionens karaktär, vilket författaren detaljerat redovisar. Stahre ägnar ett helt kapitel åt konsumtionens nya platser men placerar före detta ett kortare kapitel med rubriken *Allmänningar och privatiseringar*. Genom historiska tillbakablickar och aktuella diskus-

sioner kring naturliga och artificiella allmänningar samt mer specifikt kring vår tids privatiseringar ger författaren en intressant ram för frågor om Stockholms förändring över tid. Frågan om det allmänna respektive privata skulle enligt min mening fungerat utmärkt som en strukturerande princip för bokens samtliga kapitel och passar även väl till Stahres avslutande diskussion. Den placering som Stahre valt förstärker snarare det glapp mellan kapitlen och bitvis även mellan teori och empiri som boken nu lider av.

Kapitlet *Gallerior och köpcentrum* handlar bl.a. om gränser mellan det privata och allmänna, vilket kan förklara varför författaren valt den struktur jag ovan ifrågasatt. Stahre beskriver Kungsholmens förändring och Västermalmsgallerians etablering, tillkommen för en nyinflyttad medelklass. Kapitlet består dessutom av en historisk tillbakablick och översikt över galleriorernas och köpcentrumens etablering i Stockholmsområdet. Även detta kapitel kan kritiseras för bristande struktur, men det går här liksom i andra kapitel att hitta guldkorn. Det jag fastnade för var hur staden försöker tränga undan sociala problem som hemlöshet, hur gränserna mellan det kommersiella och offentliga håller på att upplösas och hur arkitektur och design blivit ”allt viktigare medel i konkurrensen mellan nya köpcentra och äldre affärsområden” (s. 124).

Flera av Stahres tidigare böcker har handlat om rörelser av olika slag. I kapitlet *Rörelser* sammanfattas dessa med hjälp av en tredelning: programmatiska, offensiva och reaktiva rörelser. Även om inte alla rörelser som Stahre behandlar är följden av senare tids privatiseringar utgår författaren från Naomi Kleins texter om nyliberalismens ”omvandling av varje aktivitet och värde till en vara” (Klein 2001, i Stahre s. 165). Genomgången av olika typer av rörelser visar den empiriska bredd som Stahre genom åren samlat på sig. Samtidigt blir genomgången något av en katalogtext och hade vunnit på en större komplexitet i analysen och tydligare koppling till avsnittet om allmänningar och privatiseringar.

Kapitlet *Guerrilla Gardening*, handlar om en i Sverige relativt ny företeelse inriktad på stadsodling utan tillstånd. Namnet och rörelsen kommer från 1970-talets New York men hade 2013 spritt sig till cirka 60 länder. Författaren tar upp tre Stockholmsexempel: ”Tillväxt” som sedan 2009 planterar nyttoväxter, ”Trädgård på spåret” och en enskild person som på egen hand skapat en Japaninspirerad trädgård. I kapitlet som helhet är dock inte Stockholm i fokus. Exemplet kommer lika

mycket från Malmö och Göteborg och dessutom från London då Reclaim the Streets anordnade en gatufest där på temat Guerrilla Gardening.

Stahres intresse för graffiti väcktes för cirka 30 år sedan då han först skrev om företeelsen. I det näst sista kapitlet redogör han för den historiska bakgrunden och New York-graffitins uppkomst samt för de olika genrer som graffiti rymmer. När det gäller Stockholm är det främst stadens nolltolerans mot klotter och graffiti som Stahre uppmärksammar. Han kopplar den till såväl folkhemmets disciplinering och renhetssträvan som till postmodernismens estetisering av staden.

Ulf Stahres sammanfattande studie om Stockholm rymmer mycket som är både tankeväckande och intressant. Det som jag främst reagerat mot är att författarens teoretiska referenser sällan är riktigt integrerade med den empiri som presenteras. Dessutom är det främst Stockholm innanför tullarna som Stahre behandlar. Är man intresserad av ”de mångas” stad borde ytterstadens villkor uppmärksammas mer. I det avslutande kapitlet med samma rubrik som boken lyckas författaren integrera teori och empiri på ett bättre sätt och samtidigt påvisa några av de viktiga frågor som Stockholm står inför idag.

Klas Ramberg, Stockholm

Susanne Lundin: *Organ till salu*. Natur & Kultur, Stockholm 2014. 253 s. ISBN 978-91-27-13829-2.

Skulle du kunna tänka dig att köpa en njure av någon du inte känner, någon från ett fattigt område i Filippinerna som går med på att intyga att hen är en släkting till dig? Skulle du kunna tänka dig att köpa ett organ som kommer från någon som det finns misstankar om har blivit bestulen på det? Eller, skulle du kunna tänka dig att sälja en av dina njurar eller en bit av din lever för att betala av en del av dina skulder? Fundera lite på dessa frågor. Är du säker på att du kan veta säkert vad du skulle svara, idag, imorgon, längre in i framtiden? Går det ens att svara entydligt och kategoriskt på denna typ av frågor, eller spelar det roll vilken livssituation man befinner sig i, hur mycket pengar man har eller hur stor nöd man är i? Det är besvärande och komplexa frågor som dyker upp i huvudet när jag läser Susanne Lundins bok *Organ till salu*, som är en bok som väcker fler frågor än den ger svar. Det är också poängen, som jag ser det, med boken. Och det är även poängen och

värdet med humanvetenskapen, att ställa frågor som leder till reflektion och fördjupad förståelse för livets och vardagens problem, snarare än att ge entydigt översägliga svar som bygger på evidens.

Boken är liten till formatet, har en populärvetenskaplig ton och ett språk som ligger nära skönlitteraturen. *Organ till salu* är en spännande, ingående och känslösamt återgiven berättelse om saker som sker på samhällets skuggsida, som kommer nära offren, och som följer tätt i spåren av förövarna som finns och verkar i den illegala organhandeln. Bokens utformning och språk gör den lättillgänglig, utan att förenkla något. Innehållet som presenteras bygger på gedigen kunskap och ett ambitiöst fältarbete. Även om betoningen i framställningen ligger på berättelsen och trots att det saknas noter, hänvisningar och annat som brukar finnas i texter skrivna av akademiker så är detta en i högsta grad vetenskaplig bok.

Vetenskapliga texter tenderar ibland att låta formen ta överhand, men här visas prov på att det är innehållet som är det viktiga. Kunskapsmålet styr framställningen och är utformad för att nå så många människor som möjligt, inte framförallt med resultaten, utan med frågorna. Jag läser *Organ till salu* som en propagandabok för humanioras samhällsnytta. Och så här inte bara kan man skriva vetenskap, om det handlar om den typ av frågor som Lundin har undersökt så är det så här man bör skriva, för allmänheten. Ska vi någonsin kunna komma tillrätta med problemen som boken pekar på, som dessutom liknar och har bärighet på andra typer av komplexa och etiska problem, behövs det fler vetenskapliga texter av detta slag. Susanne Lundin visar med andra ord dels på styrkan i och värdet av en hermeneutisk analys, dels på vägar fram till en angelägen och samhällsengagerad kulturvetenskap.

Boken är upplagd på följande sätt: Först ett förord där förutsättningarna ges och problem och dilemman som ska behandlas beskrivs. Ordet eller begreppet förhoppningsindustri lanseras och komplexiteten i frågan presenteras. Sedan får vi, med Lundin som guide, följa med på besök hos först säljare av organ i Moldavien, sedan till förmedlare av organ i Israel, därefter till opererande läkare (och säljare av organ) i Filippinerna. Resan avslutas därefter, dvs. den fysiska resan eller fältarbetet, i Sydafrika, där Lundin avslöjar syndikatet som ligger bakom den smutsiga handeln och dess infrastruktur. I ett avslutande kapitel fortsätter resan, men nu på ett mer teoretiskt/intellektuellt plan genom ett resonemang där studiens centrala frågor

mejslas fram, teoretiska utgångspunkter presenteras och läsaren engageras att tänka vidare på egen hand. Det avslutande kapitlet mynnar ut i en uppmaning som jag vill lyfta fram även här:

[uppmaningen] riktar sig till såväl politiker som allmänhet. Den manar alla att fundera över vilken roll Sverige har för organhandeln framväxt och vad vi kan göra för att bekämpa den.

Boken avslutas med en epilög som börjar med att Lundin blir uppringd av en av informanterna, en av dem som köpt en njure och fått den transplanterad i Pakistan. Det visar sig att den inte fungerar som den ska och att patienten nu är desperat och drar i alla trådar för att försöka bli uppgraderad i kösystemet som finns i Sverige för dem som är i behov av organ. Den berättelsen visar återigen och i koncentrat hur komplext problemet är och hur angelägen men svårhanterlig frågan är och att ett humanvetenskapligt perspektiv är överlägset för att förstå och visa på komplexiteten i den typ av problem som studien adresserar. Epilögen innehåller också en okonventionell källförteckning där studiens empiri och tillkomsthistoria presenteras, litteraturtips ges och källor att söka egen information om ämnet presenteras. Alla vetenskapliga krav som behöver uppfyllas uppfylls således. Fast på ett annat sätt än den akademiska konventionen bjuder.

En enda sak oroar mig när jag läser boken och det är att Lundin låter kunskapsmålet, materialet och frågan vara ledande för utformningen av mediet som resultaten och analysen förmedlas genom. Det som oroar mig är emellertid inte något i Lundins framställning, tvärtom, det är det akademiska systemet som inte uppskattar den här typen av texter. Nu vet jag att Lundin skriver referee-granskade artiklar också, men varför uppskattas inte *denna* typ av text, där kunskapen styr framställningen och som riktar sig till allmänheten och har alla chanser i världen att nå ut brett i samhället? Hur kan det komma sig att akademien valt att premiera form framför innehåll när resultatet av vetenskapliga arbeten ska bedömas? Varför diskrimineras hermeneutiskt, kvalitativ forskning som förlorar en central del av poängen genom att tvingas in i en form som inte medger fördjupning, reflektion och fokus på frågor? På vilket sätt hjälper den rådande, kulturellt upprätthållna och därför kontingenta, kunskapssynen oss att hantera komplexa problem i vardagen?

Boken *Organ till salu* väcker som synes en hel massa

olika typer av frågor, samtidigt som den ger värdefulla inblickar i medicinsk etik, kulturell komplexitet och vad som sker på samhällets baksidor och i juridikens gråzoner. Jag vet fortfarande inte hur jag skulle agera om jag var sjuk och i behov av en njure eller om jag var fattig och hamnade i klorna på någon cynisk organförmidlare, men jag vet väldigt mycket mer om hur komplex frågan om organtransplantationer är och jag inser att det inte finns några enkla svar. Framförallt inser jag hur viktig etnologisk forskning är och hur mycket värdefull kunskap som en kvalitativ studie kan ge. Jag vill därför avsluta med att än en gång påpeka att *Organ till salu* visar prov på forskning som behövs också, som komplement till andra typer av studier.

Eddy Nehls, Trollhättan/Lerum

Kris och kultur. Kulturvetenskapliga perspektiv på kunskap, estetik och historia.
Mats Arvidson, Ursula Geisler & Kristofer Hansson (red.). Sekel bokförlag, Lund 2013. 206 s., ill. ISBN 978-91-87199-09-7.

Boken *Kris och kultur* har sin upprinnelse i ett ämnesöverskridande forskningsprojekt, Program K (Kultur, Kunskap, Kris), som initierades vid den nya organisatoriska enheten Institutionen för kulturvetenskaper vid Lunds universitet år 2009 för att samla forskarna i ett gemensamt projekt och skapa en stark forskningsmiljö. Författarna är verksamma inom etnologi, musikvetenskap, idé- och lärdoms historia, arkeologi/museologi, konsthistoria och visuella studier samt biblioteks- och informationsvetenskap. Bidragen är åtta till antalet, och därtill kommer en grundlig introduktion. I denna recension kommer jag att presentera de mer etnologiskt vinklade artiklarna i större detalj.

Boken inleds med en mer övergripande diskussion om kulturvetenskapliga perspektiv på kris, skriven av redaktörerna. De lyfter fram det hermeneutiska kulturbegreppet som fundamentalt för det kulturvetenskapliga perspektivet på kris: kriser uppfattas som socialt konstruerade, meningsskapande praktiker, som i sin tur är kopplade till föreställningar om den mänskliga naturen och förhållandet mellan natur och kultur. Kris behandlas i Raymond Williams anda som ett nyckelord, ett i språket centralt ord som kan användas för att granska och belysa samhälleliga förändringar. Kris är också en kulturell kategori genom vilken vi skapar och begreppsliggör vår omvärld. Därefter tas

historikern Reinhart Kosellecks belysande utredning av krisbegreppets betydelser upp. Koselleck urskiljer fyra grundläggande idealtyper av krisbegrepp, som vart och ett fokuserar på en specifik egenskap hos eller konsekvens av krisen: krisen som händelsekedjor vilka är riktade mot en viss punkt; krisen som en slutpunkt som förändrar historiens kvalitet; krisen som tillstånd, process eller återkommande krissituationer samt krisen som övergångsbegrepp, där orsaken ("diagnosen") bestämmer om krisen leder till något bättre eller sämre. Ordets antika användning som bl.a. ett medicinskt begrepp lyser här igenom. Slutligen diskuteras krisbegreppets relation till begreppen risk och katastrof, innan antologins innehåll presenteras. Risk föregår krisen, och kopplas av författarna dels till de risker det moderna samhällets teknologiska utveckling genererar, i enlighet med Ulrich Becks och Anthony Giddens teorier, dels – inspirerat av Mary Douglas – till den kulturella logik människor följer för att förhålla sig till risker i sin vardag, och slutligen till hur risker enligt Michel Foucault kan användas för att begränsa människors handlingsutrymme. Krisens relation till katastrofen utreds med hjälp av bägges förhållande till apokalypsen, en återkommande metafor i kris- och katastrofdiskurser, såsom danske litteraturvetaren Isak Winkel Holm visat. Katastrofen brukar oftast definieras som mer temporär, medan apokalypsen är mer slutgiltig. Krisen befinner sig enligt författarna någonstans mitt emellan, som ett vagt lite längre tillstånd med ovisst utgång, där kulturella tolkningar är en nödvändighet för att ge krisen en mening.

Arkeologen Björn Magnusson Staaf betonar att kriser ofta använts som förklaring till olika övergångar i historien, och behandlar hur tolkningarna av dessa kriser påverkat historiesynen inom arkeologin. Såväl övergångarna inom treperiodsystemet (sten-, brons- och järnålder) som övergången från jägarsamlarsamhällen via jordbruk till yrkesdelning har tolkats som resultatet av människans respons på kriser. Kriser utgör även en central förklaringsmodell i marxistisk och malthusiansk historieteori. Magnusson Staaf analyserar dessa teories tolkningar av kriser med hjälp av Hayden Whites fyra typer av narrativ *emplotment*, den romantiska (heroiska), den komiska (med lyckligt slut), den tragiska (med pessimistisk utvecklingslinje) samt den satiriska (förändring åstadkoms, men grundproblemen består). Det är ett fruktbart sätt att närma sig krisuppfattningar; en jämförelse någonstans i boken mellan Kosellecks utredning av krisbegreppet

och den på White byggda analysapparaten hade varit belysande, men detta saknas tyvärr. Jag hoppas någon av bokens författare återkommer till frågan.

Idéhistorikern Jan Eric Olsén diskuterar hur samhället som kropp användes som metafor under hungerkrisen i Sverige 1917, dels utifrån hur metaforen yttrade sig i den politiska satiren, dels i den medicinska, näringsfysiologiska diskursen samt i reklam för olika ersättningspreparat. Olsén visar hur analogin mellan kroppen och samhället användes i dessa olika kontexter för att nå ut med ett budskap. I den politiska satiren var det den politiska kroppen, särskilt i form av teckningar av Moder Svea, som nyttjades. Inom medicinen beskrevs livsmedelsdistributionen till den hungrande befolkningen i alla delar av Sverige som samhällets blodomlopp, eller så betraktades samhället som en arbetande kropp som behövde rätt mängd näring för att kunna utföra sitt arbete. I det förra fallet uppfattades näringskrisen som en ”stockning” i samhällets blodcirkulation, i det senare som ett hot mot den arbetande individuella kroppen. Krisbegreppet i sig diskuteras inte närmare i bidraget.

Musikvetaren Ursula Geisler analyserar kriskonstruktioner i den tyska ungdomsmusikrörelsen på 1920–30-talen. Rörelsen var ett svar på det kristillstånd kulturen och samhället ansågs befinna sig i, och det var ungdomen som skulle stå för förnyelsen. Även om kris inte var ett nyckelbegrepp för rörelsen, enligt Geisler, utan snarare en erfarenhetshorisont, kunde det användas metaforiskt för att stärka den gemenskapstanke som var förhärskande inom rörelsen. Denna präglades av en romantisk bild av sångens gemenskapsskapande funktioner, och sången betraktades som ett effektivt värn mot det moderna samhällets negativa tendenser. Den genuina, organiska sången ställdes mot mekaniseringen, alienationen och de förändrade arbetsvillkoren i samtiden.

Musikvetaren Mats Arvidson använder sig av ett processuellt krisbegrepp, som fokuserar mer på generella aspekter av situationer än på deras innehåll, för att förstå debatten kring kulturens och konstmusikens ”kris” under 1940–1950-talen. Den moderna samhällsutvecklingen, med teknologisering, nya medier och ständig effektivisering, målades upp som passiviserande och ledande till emotionell och estetisk förflackning. Musiken ansågs kunna kompensera denna förflackning, samtidigt som den nya radikala konstmusiken, som satte sanningslidelsen före publikfrieri, troddes gå ett oblikt öde till mötes.

Arvidson lyfter fram Nietzsches distinktion mellan det apolliniska (det rationella och drömska) och det dionysiska (det irrationella och rusiga), något som också gjordes i konstdebatten vid denna tid. För Arvidson blir begreppsparet, kompletterat med det sokratiska (det vetenskapliga), ett sätt att argumentera för att alla dessa aspekter behövs i ett välfungerande samhälle, men att de vid denna tid hade glidit isär.

Etnologen Kristofer Hansson undersöker hur ordet kris laddas med ny betydelse i Sverige på 1960- och 1970-talen genom Johan Cullbergs artiklar och böcker om kris. Som jämförelsematerial tar han ett skönlitterärt material från sekelskiftet 1900, som används för att synliggöra likheter och skillnader i bruket av ordet. Utgångspunkten är frågan hur ordet kris fått ett så starkt förklaringsvärde i dagens värld, och Hansson vill undersöka hur detta gick till. Dels analyserar han krisens metaforer på ett explicit plan, som ett verktyg för att förstå hur människans identitet tolkats, dels läser han sitt material med hjälp av Gaston Bachelards beskrivningar av metaforer för att kunna avlocka texterna deras implicita metaforer. I det äldre materialet, hos August Strindberg och Wilma Lindhé, beskrivs krisen som något individen måste genomleva för att komma in på rätt väg i livet. Krisens metaforer berör livets stig, stigen som labyrint, och den krisande människan är en förlorad varelse som måste skapa sig en ny berättelse om sitt förflutna och nya förväntningar inför framtiden. Kris är enligt Hansson huvudsakligen förknippat med den borgerlige mannens identitetssökande. Hos Cullberg kan krisen drabba alla människor, och även om begreppet utvecklas efterhand, är krisen något som uppstår i en i övrigt psykiskt frisk individs livssituation. Cullbergs arbete fick sin begynnelse i en studie om kvinnor som förlorat sina barn vid eller i nära anslutning till förlossningen, och metaforiken i hans tidiga studier handlar om fartyg på drift på livets hav, där människan förlorat sin stödjepunkt i tillvaron. Så småningom riktas blicken även mot livskriser, vilka framställs som normala mognadskriser som inte är kopplade till någon specifik traumatisk händelse. Dessa kriser förädlar och förfinar människan, i likhet med de litterärt gestaltade kriserna vid sekelskiftet 1900. På så sätt återknyter Cullbergs tanke om den utvecklande krisen till äldre förståelser av ordet kris. Slutligen analyserar Hansson Cullbergs diskussion om 40-årskrisen, med sina metaforer om förstelning och uppbrott. Sammanfattningsvis kan sägas att den avgörande skillnaden mellan den äldre och nya krisuppfattningen är att i

den förra fanns den rätta, av Gud utstakade, stigen där hela tiden, medan människan i den senare behöver hitta en helt ny stig. Hansson behandlar en viktig utvecklingsfas i krisbegreppets historia i Sverige, och den kulturanalytiska verktygslådan är onekligen ett bra redskap i sammanhanget. Kontrasteringen mot ett äldre krisbegrepp gör den moderna utvecklingen så mycket tydligare, och metaforanalysen är starkt förknippad med metaforernas konsekvenser för människouppfattningen.

Kulturvetaren Jessica Enevold diskuterar i sitt bidrag det hon kallar ”den ludiska vägen från kris till hälsa” i *reality* tv-programmet *The Biggest Loser*. Enevold påpekar att programmet genomgått en utveckling under de tolv säsonger hon studerat, och går från en krassare underhållningsform till att ha större ambitioner om att förändra krisande människors liv och hälsa. Deltagarnas övervikt är livshotande – här återkommer uttalanden om att ”ha lekt med döden” och ”spelat om sin hälsa med livet som insats” – och kan vara kopplad till traumatiska upplevelser. De problem övervikten för med sig har gett upphov till en livskris, och *The Biggest Loser* ses som en andra chans eller en sista chans att få rätsida på sitt liv. Enevold frågar sig hur detta går till, eftersom programmet faktiskt verkar utgöra en livsavgörande vändpunkt för många; hon leker med latinets olika krisbegrepp, *crisis* som står för sjukdomskris och *discrimen* som betecknar en skiljepunkt, såsom i ett vägval i livet. Svaret är komplicerat, men kan förenklat sägas bygga på två saker: dels spänningen mellan *game* och verklighet, dels programmets karaktär av övergångsrit. Förhållandet mellan *game* och verklighet gestaltas förstås på många sätt i programmet, men det viktigaste är kanske hur spelmoment är motiverande: att utmana sig själv och uppnå sina mål eller få utmärkelser sporrar, så pass att vissa deltagare prioriterar taktikerande som försämrar viktminskningen tillfälligt, men säkerställer att de får stanna kvar längre i programmet. Det är nämligen det bästa sättet att se till att förändringen lyckas. Deltagarnas vistelse på *The Biggest Loser Ranch* betraktas av Enevold som en separation från vardagens (ohälsosamma) verklighet och övergång till ett gränsland, där de omvänds till att förkasta delar av den kultur de ingått i. När det därefter är dags att inkorporeras i verkligheten igen, har de en ny *communitas* att hämta kraft hos, i form av *Biggest Loser Family*, en gemenskap tidigare deltagare ingår i.

Biblioteks- och informationsvetaren Karolina Lindh

studerar hur dokument och information skapar rutiner kring hjärtlungräddning vid hjärtstopp. Dels visar hon hur arbetsmiljölagstiftningen och certifikat för hjärtsäkra arbetsplatser ger det Giddenska senmoderna riskmedvetandet en materialitet, dels hur förmedlade berättelser via media används för att argumentera för betydelsen av utbildning i HLR, som ett sätt att göra risken för plötsligt hjärtstopp hanterbar. Lindh menar att i dokumenten blir en död i plötsligt hjärtstopp en ständigt överhängande risk, samtidigt som möjligheten att rädda dem som drabbats framställs som verklig och genomförbar. Förekomsten av rutiner poängteras starkt i dokumenten, och Lindh konstaterar att rutinerna är performativa, då de definierar handlingsutrymmet vid hjärtstopp och förespråkar vissa åtgärder. Krisbegreppet diskuteras dock inte explicit, vilket är synd eftersom det hade kunnat fördjupa resonemanget kring riskmedvetande.

Konstvetaren Adam Brenthel avslutar boken med en kritisk granskning av den visualisering av klimatkrisens effekter som visas på Norrköpings Visualiseringscentrum (NVC). Syftet med visualiseringarna är att engagera publiken till att reflektera över sin klimatpåverkan och ta klimatsmartare beslut. Problemet är att göra visualiseringen engagerande, samtidigt som den vetenskapliga vederhäftigheten bibehålls. Det är inte lätt när det som ska gestaltas därtill är ett tillstånd i framtiden; vi vet inte hur det verkligen kommer att bli. Brenthel konstaterar att NVC valt att gestalta klimatförändringarnas påverkan på publikens hemort, vilket innebär att dess engagemang i klimatfrågan antas bygga på en identifikation med en specifik plats, den rumsliga dimensionen. Själv vill Brenthel poängtera den tidsliga dimensionen, som han i enlighet med Gilles Deleuze betraktar som den primära, och pekar på de möjligheter en visualisering av en värld i tillblivande kunde ge. NVC håller fast vid bilden som representation, men eftersom det som ska representeras inte finns ännu, blir effekten på publiken inte den de önskat. Brenthel förespråkar en idé om *real virtuality* i stället för den sedvanliga *virtual reality*, som försöker härma verkligheten. Perspektivet är mycket tankeväckande, men konkreta förslag på hur detta kunde gå till saknas. Jag hade gärna sett exempel på hur dessa lärdomar kunde omsättas i praktiken.

Sammantaget är det en diversifierad bild av krisbegreppet inom kulturvetenskaperna vi får. I vissa fall är själva begreppet inte så väldefinierat och – diskuterat i de enskilda bidragen, vilket är lite beklagligt eftersom

själva idén med antologin har varit att *inte* slå fast en krisdefinition som skulle gälla för alla. De författare som har dryftat begreppet har också varit självständiga i relation till behandlingen av krisbegreppet i inledningen, så risken för upprepningar och överlappningar hade förmodligen varit ganska liten. ”Kris” är ett ord som kan fyllas med många innebörder.

Vidare är det slående hur många av författarna som behandlar metaforer och retoriska figurer; detta hade egentligen förtjänat ett litet underkapitel i inledningen, eftersom det verkar vara en gemensam nämnare för majoriteten av bidragen, och få av dem tar upp det till en längre diskussion. Bortsett från dessa smärre anmärkningar är *Kris och kultur* en inspirerande bok, som visar på de möjligheter krisbegreppet erbjuder, även om det – såsom redaktörerna påpekar – inte är helt lätt att använda sig av. Författarna är uppenbart belasta och väl förtrogna med sitt material, vilket gör artiklarna till ett nöje att läsa.

Camilla Asplund Ingemark, Åbo/Lund

Svenska sjömanstatueringar. Mirja Arnshav (red.). Sjöhistoriska museet. Medströms Bokförlag, Stockholm 2014. 183 s., ill. ISBN 978-91-7329-117-0.

Det må sägas genast: Sjöhistoriska museets bok om svenska sjömanstatueringar är ett riktigt praktverk, med välvalda och vackra bilder, snitsig layout och lättlästa texter. Formgivaren Ludwig Halsberger förtjänar därför ett omnämnande för sitt nostalgiserande, smått romantiserande uttrycksätt, som lämpar sig så väl för sammanhanget. Att boken är en prydnad för kaffebordet hindrar inte att också dess innehåll håller hög kvalitet.

Författarna till de olika textavsnitten i boken är tolv till antalet. Flera av dem är svenska etnologer, arkeologer och historiker men några representerar också konstvetenskap eller modevetenskap. Man har alltså velat närma sig temat från olika synvinklar, men de många olika författarrösterna till trots håller texterna en överraskande jämn och homogen stil. Det här är förmodligen till största delen redaktören Mirja Arnshavs förtjänst. Hon står också för den välskrivna inledningen och för flera av texterna.

Boken är indelad i fem huvudkapitel med några underavsnitt var. I det inledande kapitlet *Sjömän och tatueringar* redogör arkeologen Arnshav bl.a. för den

tatueringssamling, i form av foton och tecknade tatueringsförlagor, som finns på Sjöhistoriska museet i Stockholm – de tatueringar man i boken främst valt att utgå från. De följande kapitlen är strukturerade enligt de tatueringsmotiv som förekommit, och har därför de talande rubrikerna: *Ankaret, stjärnan och skeppet, Örnen, geishan och draken, Kvinnor, fjärilar och hjärtan, Handslaget, hemfärden och sjömansgraven.*

I boken skildras hur tatueringarna – som i dag blivit omåttligt populära både bland unga och lite mera medelålders personer av båda könen – för hundra år sedan var något främmande i det svenska samhället, något som markerade det särskilda och avvikande, ibland rentav kriminella. Bland sjömän var tatueringarna ändå vanliga, och den bildvärld som utvecklades ”på hamnkrogarna, lastfartygens däck och i mötet med främmande kulturer” har blivit stilbildande inom dagens tatuering, den s.k. old school-stilen. Författarna frågar sig hur denna resa egentligen gått till, och hur vi ska förstå de historiska tatueringarnas ursprungliga sammanhang och syfte. Dessvärre ger inte den stora tatueringssamlingen vid Sjöhistoriska museet några tydliga svar på varför just sjömännen varit de som haft tatueringarna som en av sina starkaste rollmarkeringar. Vid tiden då största delen av samlingen kom till, från mitten av 1930-talet till mitten av 1940-talet, intresserade man sig helt enkelt inte för vad bärarna av tatueringarna hade att berätta, utan man var mest ute efter att dokumentera själva tatueringarna och att införskaffa tecknade förlagor.

Men varför skapades då tatueringssamlingen? Orsaken var, som på så många andra områden inom folklivsforskningen vid den här tiden, att man såg som sin uppgift att samla in och bevara delar av ett försvinnande kulturarv. Det gällde alltså att dokumentera vad som uppfattades som en snabbt försvinnande sjömans-tradition. Att Sjöhistoriska museet började intressera sig just för sjömanstatueringarna sammanföll med de omfattande förändringar som handelsflottan genomgick vid den här tiden. Segelsjöfarten konkurrerades ut av ångfarten, och samtidigt hade järnvägen börjat bli en allt större konkurrent för ångfartygen. Sjömanstatueringarnas storhetstid var alltså också, som Arnshav konstaterar, en nostalgisk epok. Intressant i sammanhanget är att tatueringen just hade upplevt sin största blomstringsperiod, men inte bland de genuina sjöbjörnarna, utan bland ångfartygens besättningar, dvs. bland män som visserligen arbetade till sjöss men inte nödvändigtvis hade seglat på se-

gelfartyg. Arnshav skriver: ”Samtida tatueringar vittnar tvärtom om att det var ångsjöfartens frammarsch som var nyckeln till sjömanstatueringens stora genomslag. De seglande sjömännen kunde ibland vara restriktiva med att tatuera sig”, något som också framkommit i andra sammanhang. Många seglande sjömän under segelsjöfartens sista era uppfattade sina kolleger på maskindrivna fartyg mera som ”ångfartygsarbetare”, vilka behövde stärka sin sjömansstatus med yttre attribut, till skillnad från de ”riktiga” sjömännen som seglat på segelfartyg.

Sjöhistoriska museet har under åren sporadiskt kompletterat sin tatueringdokumentation, bl.a. med att ta tillvara tatueringarverktyg. Det största insamlingsarbetet är relaterat till utställningen *Tro, hopp och kärlek* som öppnades 2012. Nu var fokus mera inriktat på de personliga berättelserna, något som ju saknats från tidigare. Samtidigt ville man utvidga insamlingen till att omfatta också samtida tatueringar. Arnshav konstaterar att eftersom vi idag befinner oss i individualismens tidevarv har tatueringen gått från att vara ett slags kastmärke till att bli ett personligt varumärke.

Några av de absolut populäraste sjömanstatueringarna var *ankaret*, *stjärnan* och *skeppet*. De utgjorde själva sinnebilden för en sjöman och hade en stark identitetsskapande funktion. Samtidigt som sjömannen genom att tatuera sig befäste sin roll och stärkte gemenskapen med sina gelikar, kom han också att orsaka utanförskap. Konstvetaren Hedvig Mårdh beskriver i sin text *Den ideala sjömannen* hur frågan om tatuering var ett laddat ämne under första hälften av 1900-talet. Tatueringdebatten fördes i facktidskrifter för sjömän, där traditionen närmast beskrevs som en ”osed”. Särskilt de mera skabrösa motiven kunde uppfattas som allt annat än oskyldiga, och beskrevs av en insändarskribent i en kyrklig tidning 1926 som ”uppenbara tecken till ett smutsigt inre, som liksom smittat av sig på skinnet”. Det förekom också ren agitation mot tatueringar, som ansågs vara ohygieniska och barbariska och innebära bristande respekt för människokroppen.

Historikern Tomas Nilson som ser på tatueringarna som ”brottslingens blomma” – och undersöker sambandet mellan sjömän, tatueringar och brottslighet – konstaterar att tatueringar på 1910-talet var ovanliga bland gemene man. På den tiden var de förbehållna sjömän eller personer som hade hamnat i klammeri med rättsvisan, och ibland sammanföll givetvis de båda kategorierna. En intressant och kanske inte så allmänt känd uppgift är, att tatueringar ändå bara några årtion-

den tidigare varit relativt allmänt förekommande bland adel och kungligheter i Europa, speciellt i England. Att bruket sedan blev omodernt hos eliten förklaras med att tillgängligheten ökade och priset på tatueringar sjönk drastiskt i och med att den elektriska tatueringmaskinen introducerades under 1890-talet. Nu blev tatueringarna mindre exklusiva och kom efter hand att identifieras med andra sociala skikt och moraliskt förfall.

I modevetaren Philip Warkanders text dryftas myten om *den queera sjömannen*, som frodas inom gaykulturen. Inom den manliga homosexuella populärkulturen har bilden av sjömannen länge innehaft en ikonisk position. Han har betraktats som en mytisk gestalt, ständigt på väg mellan olika platser. ”En man som tillhör både hav och land, sedd i dunkla hamnkvarter men bara som tillfällig besökare, på permission från det eviga resandet över haven.” Den här stereotypa sjömannen har ofta både ankare, kvinnonamn och röda hjärtan tatuerade på sina armar, men uppfattas ändå som potentiellt tillgänglig också för andra män. Det här, förklarar Warkander, beror på att sjömannen förknippas med den renodlat manliga fartygsmiljön och ett umgänge mellan män, ”där de snäva kategorierna hetero- och homosexualitet åtminstone i fantasin ofta överskrids”. Författaren betonar att beskrivningen av den kroppsarbetande sjömannen, som homoerotiskt objekt med stark maskulin identitet och stil, är en fantasikonstruktion. Den bygger på en romantiserad föreställning om ”riktig” och ”rejäl” manlighet, som står i stark kontrast till den utsatta position som de homosexuella männen själva ofta befunnit sig i.

Arkeologen Niklas Eriksson skriver om *det stolta skeppet*, en av de klassiska sjömanstatueringarna, som sett likadan ut genom årtionden. Oftast avbildade är kraftigt stilsiterade barkskepp och fullriggare, som i verkligheten redan börjat bli ovanliga när skeppet blev populärt som tatueringmotiv i början av 1900-talet. Med ångfartygen uppkom nya yrkesgrupper ombord, maskinisterna och eldarna, vilket ledde till en identitetsmässig uppdelning mellan besättningsmännen. Att tatuera en fullriggare på bröstet blev ett sätt att uttrycka sin yrkesmässiga särart. Också maskinisterna anammade sedvänjan att tatuera sig, men ”medan den rigglättrande sjömannen, som på de avriggade ångfartygen blivit hänvisad till däckstjänstgöring, bar bilden av ett seglande skepp som en kär snuttefilt”, utvecklade eldarna egna motiv såsom kolskyfflar, slejsjärn och propellrar, inom sitt skrå. I dag innebär ett tatuering

segelfartyg ofta bara att man är sjöman, oavsett vilken funktion man har ombord. De klassiska nautiska motiven verkar fungera bäst som identitetsmarkörer för hela sjömansgruppen.

Historikerna Adam Hjorthén och Lisa Hellman skriver i sina bidrag båda insiktsfullt om de mera exotiska motiven *örnen* och *den amerikanska flaggan*, respektive *geishan* och *draken*. Under 1900-talets förra hälft var just nationella amerikanska symboler som stjärnbaneret, örnen, indianen och pinuppan populära motiv bland svenska sjömän. Hjorthén menar att det finns flera sätt att förklara dessa motiv på. I många fall ville sjömännen säkert visa att de seglat ända till Amerika, men USA hade också en viktig plats i den svenska samhällsdiskussionen, något som var nära förknippat med den omfattande emigrationen. Föreställningen om USA som ett ”drömmarnas land” levde stark i Europa, och de amerikanska symbolerna representerade styrka och frihet, makt och modernitet.

På ett liknande sätt har geishan som tatueringssymbol fått spridning långt bortom Japans hamnar. Geishan blev ett europeiskt och amerikanskt motiv, som fick andra innebörder än i traditionell japansk tatuering. Geishan fick representera alla japanska kvinnor och hela den japanska kulturen. Hon blev en drömbild som hade väldigt lite gemensamt med de japanska kvinnor som sjömännen eventuellt kan ha mött, och fungerade som erotisk symbol och exotisk dröm i stil med hula-danserskan från Hawaii. Hellman skriver: ”Geishan blev den ultimata blandningen av dessa olika kvinnobilder: den farliga och svekfulla, den ömsinta prostituerade, den tysta och passiva. Hon blev essensen av den exotiserade och sexualiserade asiatiska kvinnan i ett enda välklätt paket.”

Bilder av kvinnor var det i särklass vanligaste motivet på en tatuerad sjömans kropp. Historikern Lovisa Ehlin undersöker i sitt bidrag motiv som *den ärbara kvinnan* kontra *fresterskan*. Hon undersöker hur kvinnoidealen såg ut i samhället under mellankrigstiden, och visar på hur tatueringarna låtit sig inspireras av media- och filmvärlden. Den ärbara kvinnan, ofta representerad av fästmön eller hustrun där hemma, utgjorde ett äldre kvinnoideal. Motivet *homeward bound*, med t.ex. fästmön, skeppet och fyren, handlade om hemlängtan och en önskan om att kunna återvända lyckligt hem. Pojkflickan med kortklippt frisyr och exponerade ben, som skapades på 1920-talet, kom åter att representera en modern kvinnotyp. Hon var en fresterska precis som den exotiska danserskan, ett annat vanligt motiv

under den här tiden. Under den här lättsinniga tiden när också korsetten slängdes, skapades ännu en typ av fresterska, den naivistiskt tecknade nakna kvinnan med svällande bröst och smal midja.

Etnologen Simon Ekström skriver inspirerande om både *fjärilen* och *pinuppan* som tatueringssymboler. Fjärilen, som i dag kanske i första hand uppfattas som en kvinnlig symbol, har i själva verket varit mycket populär bland de salta sjömännen, vid sidan av tigrar, drakar, örnar, dödsallar, vapen och havsmonster – motiv som uttrycker farlighet och brutal kraft. Ekström menar att det kanske är just ”i mötet mellan det våldsamma och det sentimentala som vi bör söka en del av förklaringen till sjömanstatueringarnas segslitna attraktionskraft”. Den skira fjärilen tycks också passa perfekt in i det nutida ideal som han kallar ”den mjukhårda mannen”.

Pinuppan, den lättklädda och utmanande kvinnofiguren som blivit populär också bland dagens tatuerade kvinnor, har sina rötter i den kvinnliga burlesquen i USA. Fotografier av artisterna trycktes på visitkort som användes i marknadsföringen, och traditionen övertogs av den begynnande filmindustrin med Hollywood i spetsen. Efterkrigstiden blev sedan den verkliga guldåldern för den tecknade pinuppan, som förekom överallt på tidningarnas mittuppslag, kalendrar och reklambilder. Pinuppan av i dag hänger ofta ihop med intresset för en återuppväckt rockabilly-kultur, medveten retrodesign, amerikanskt 1950-tal, tidstypiska kläder, dans- och musikstilar, bilar och heminredningar. Från att ha varit ett uttryck för manlig objektivering av kvinnokroppen har pinuppan blivit en feministisk ikon med helt motsatt betydelse. Tatueringen av pinuppan uttrycker, enligt Ekström, bärarens makt över sin egen kropp och sexualitet och visar på emancipation, självständighet och provokativ femininitet: ”Bara den som är tillräckligt trygg i sin egen kvinnlighet vågar uppträda med en så sliten (och dessutom sexualiserad) kliché på huden.”

Hjärtat, som förekommer i många varianter men ofta med en banderoll som innehåller namnet på ens käraste eller ”mor”, behandlas i boken av etnologen Birgitta Svensson. Hjärtat hör till de vanligaste tatueringssymbolerna och för sjömannen uttrycker det förhoppningar om tur och lycka, samtidigt som det givetvis är den eviga symbolen för kärlek och romantik, vänskap och längtan. Att hjärtat kan vara ett uttryck för manlighet har betonats av sjömän som intervjuats inför Sjöhistoriska museets tatueringsutställning. Eftersom män ombord kanske har haft svårt att tala om saknaden

efter familj och vänner har motivet fått uttrycka något av denna längtan.

Bokens sista kapitel behandlar klassiska tatueringsmotiv som associeras med det hårda livet på sjön, utlämningen åt vädrets makter, fruktan för döden och det livsviktiga kamratskapet – där tatueringarna kunde sägas utgöra ett slags magiskt skydd på färden. Flera av motiven är internationellt kända under benämningar som *sailors grave*, *home at last*, *homeward bound*, *Davy Jones* och *hands across the sea*. Mirja Arnshav skriver att flera av de ödesmättade motiven bygger på skrock och myter, som fungerat som en säkerhetsventil för att uttrycka rädsla, sorg och utsatthet. Samtidigt har de också odlat en särart och gemenskap, och skapat bilden av en modig yrkeskår.

Ett centralt tema bland äldre sjömanstatueringar är kamratskapet besättningsmännen emellan. Fartyget blev som ett andra hem där man var tvungen att leva tätt inpå varandra. Avskärmad från resten av världen blev besättningen ett slags familj, och i det riskfyllda arbetet ombord var man helt beroende av att kamraten skötte sitt arbete, av att kunna lita på varandra. *Handslaget* som tatueringsmotiv har fått symbolisera bl.a. just detta. Många av de klassiska sentimentala motiven används fortfarande av dagens sjömän, men alla fungerar inte lika bra som traditionsbärare. Här har de tydligt nautiska motiven i dag företräde.

De magiska tatueringarna behandlas av arkeologen Fredrik Fahlander i en mycket intressant redogörelse för hur tatueringarna kunde fungera både som frammanande och avvärjande bildmagi – under tuffa förhållanden långt borta från nära och kära. Vissa motiv, såsom *svalan*, *polstjärnan* eller *kompassrosen* ansågs vara till hjälp som magiska navigationsinstrument till havs, och kan klassas som uttryck för sympatetisk eller frammanande magi. Apotropeisk eller avvärjande magi finner man i bruket att tatuera in bokstäverna ”H-O-L-D” respektive ”F-A-S-T” på vänster och höger hands fingrar. Tatueringen är avsedd att skydda sjömannen från att tappa greppet och falla eller spolas överbord. Exempel på andra vidskepliga tatueringar är *tärningen*, *hästskon*, *siffran sju*, *lucky lady* (den klassiska pinuppan) och *spelkort med fyra äss* – alla tänkta att föra tur med sig i allmänhet. Fahlander påpekar att det går en hårfin gräns mellan skrock och magiskt tänkande, men ”det är inte svårt att föreställa sig att sjömän, utelämnade åt elementen ute till havs, kan ha känt behov av att försöka blidka onda krafter eller minska sin skräck för att drunkna”. Det finns också

en föreställning om att den magiska effekten av en tatuering delvis kunde bero på hur smärtsam den varit att göra. Att ta en tatuering innebär att utsätta sig för fysisk smärta i varierande grad, och det kan ses som ett offer. Man ”ger” sin smärta för att få styrka och skydd tillbaka.

Det sista bidraget i boken är skrivet av konsthistorikern Johanna Rosenqvist. Texten handlar om hur tatueringsmotiven på 1930- och 40-talen ibland inramades med enkla blommor och gurlanger som påminner om folkkonstornament. Ibland bär de också drag av tidens populärkultur. Tyvärr är artikeln så kortfattad att informationsvärdet blir lidande. Man hade gärna läst litet mer om ämnet. Nu undrar man vad avsikten med den i och för sig välskrivna lilla texten egentligen är. Att låta den avsluta hela den pampiga boken blir något av ett antiklimax, och det hade säkert varit bättre att klämma in avsnittet tidigare i boken.

Svenska sjömanstatueringar innehåller också en litteratur- och källförteckning, ett register och informativa presentationer av författarna. Texterna tål att läsas var för sig och har inte någon egentlig inbördes ordningsföljd. Därför kan boken också fungera nästan som ett uppslagsverk. I inledningen sägs att författarna vill ”skapa en bredare förståelse för vad en sjömanstatuering har varit, blivit och kan vara”. Det konstateras vidare att ”tatueringarna erbjuder ett titthål in i en fascinerande och svunnen tid”. Som läsare kan man bara hålla med – och man tittar gärna!

Marika Rosenström, Helsingfors

Arkeologin & livet. Ett dubbelpporträtt av paret Agda och Oscar Montelius genom deras brevväxling 1870–1907. Patrik Nordström (red.). Atlantis förlag, Stockholm 2014. 480 s., ill. ISBN 978-91-7353-683-7.

Oscar Montelius var under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet Sveriges mest kände arkeolog, såväl nationellt som internationellt. Tillsammans med kollegan Hans Hildebrand står han för eftervärlden som ett vördnadsbjudande monument över den tidiga arkeologin, Hildebrand i sitt långa vita skägg och Montelius i sina stora slokande mustascher. Hans livsuppgift var att lägga en grund för den moderna arkeologin, genom att utveckla ett system för bedömning av olika fornynds typologiska utveckling och därigenom försöka fastställa tidsgränserna för de arkeologiska epokerna,

för stenåldern, bronsåldern och järnåldern. Den som vill lära känna honom som levande människa kan göra det genom att läsa denna bok, som innehåller ett fylligt urval av den långa brevväxlingen mellan Oscar och hans hustru Agda.

Oscar Montelius var född 1843 och Agda Reuter-skiöld 1850. De gifte sig 1871. Deras brevväxling, som bevarats i ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm, uppgår till över 2 500 brev. Den täcker hela deras långa liv tillsammans, Agda avled 1920, Oscar året därefter. Patrik Nordström har gjort ett urval av breven för denna bok, som täcker perioden 1870–1907. Urvalet slutar när Oscar blev riksantikvarie det sist-nämnda året, antagligen därför att hans många resor till grävningar på den svenska landsbygden och till kongresser utomlands då minskade i omfattning. Det var ju bortavaron från varandra som motiverade brev-skrivandet.

Oscar skrev regelbundet och flitigt från hotellrum och övernattningsrum i Sverige och utomlands och berättade om vad han varit med om, och Agda svarade med att berätta om vad som tilldragit sig i hemmet och i hemstaden. Ibland skrev Oscar från bostaden i det Monteliuska huset på Sankt Paulsgatan 11 till Agda på sommarstället Klinten vid Skurusundet. Så småningom engagerade sig den driftiga och kloka Agda i välgörenhetsarbete och var under många år ordförande i Fredrika Bremer-förbundet men också involverad i ledningen för flera andra nu mindre kända organisationer, som t.ex. Föreningen för Välgörenhe-tens Ordande. Då blir hennes brev ofta rapporter från hennes sociala verksamhet. Makarna Montelius fick inga barn utan kunde i stället ägna sina liv helhjärtat åt sina professionella intressen och åt sin idealitet.

Det mest slående i brevväxlingen är den oerhört varma och kärleksfulla tonen, som förblir märkvärdigt sig lik decennium efter decennium. De är båda oerhört fästa vid varandra och tilltalar varandra med alla slags ömma smeknamn. Agda kan ibland visa tecken på oro och svartsjuka, t.ex. när Oscar vid ett tillfälle under en resa på kontinenten blir ombedd att hjälpa en sjuk svensk dam tillbaka till Sverige, varvid hans hemresa blir fördröjd i veckor. Men annars överväger den varma och ömsinta förtroeligheten mellan brevkontrahenterna, de tröstar, stöder och oroar sig för varandra och ganska litet förändrar den bilden under det långa äktenskapet.

Boken är försedd med en insiktsfull inledning av Patrik Nordström. Han har också skrivit långa bildtexter, som är särskilt värdefulla eftersom man där får viktiga

information om Oscars och Agdas yrkesverksamhet och om Oscars kolleger vid Statens historiska museum, då beläget i Nationalmuseum på Blasieholmen. Den informationen behövs som ett komplement till den ofullständiga och splittrade bild av karriärerna som själva brevväxlingen ger.

Det man möjligen kan ha några kritiska synpunkter på är den avslutande personförteckningen. Den innehåller en del felaktiga årtal (se Nordin, Oscar Augustin Montelius, ja även Harald Hansson, som fått levnadsåren 1907–1972; här har väl skett en sammanblandning med en annan arkeolog, nämligen Hans Hansson, styresman för Nordiska museet). I personförteckningen uttrycker sig Nordström ibland väl sangviniskt: Carl Herslow presenteras som ”tidningsmogul”, Arvid Lindman kallas för en ”riksdagspolitiker på högerkanten”. Ett större problem är dock att personförteckningen är långt ifrån fullständig. Den omfattar gissningsvis inte ens huvuddelen av de personer som förekommer i breven. Patrik Nordström är arkeologihistoriker och utgivningen av brevväxlingen är ett led i ett större projekt om Historiska museet och dess historia. Det är därför begripligt att det är alla de arkeologer som figurerar i brevväxlingen, svenska såväl som utländska, som framför allt fått plats i personförteckningen. Men det saknas riktig konsekvens i registret. Ibland förekommer t.ex. personer som Oscar Montelius mött vid grävningar på deras gårdar, men bara ibland, de flesta namn i den kategorin finns inte med i personförteckningen.

Detta leder till ett annat problem med utgåvan. Genom att så många personer saknas i personregistret blir många partier i breven svårbegripliga för den vetgirige läsaren. Denne hade behövt utgivarens hjälp med förklaringar och bakgrundsinformation för att underlätta förståelsen. Det förekommer i och för sig ibland korta kommentarer i marginalen, men det är endast i mycket få fall. Det hade varit värdefullt med förklarande noter till texten. Det hade inte behövts för varje sida, långt därifrån, men det hade varit till läsarens hjälp vid åtskilliga tillfällen.

Förutsättningen för den intensiva brevväxlingen var som sagt Oscars frekventa resande. Det är särskilt spännande att följa hans resor i Statens historiska museums tjänst runt om i Sverige. Så snart en gravhög eller annan fornlämning skulle öppnas och undersökas var han på plats. Man kan jämföra hans insatser med dem som Sigurd Erixon gjorde inom etnologin några decennier senare. Båda var rastlöst angelägna att skaffa sig en egen bild av alla tänkbara objekt inom

sitt ämne, både i fältet och via museernas samlingar. Båda hade vidsträckta internationella kontakter och båda betraktades som europeiska ledargestalter i sina ämnen. I Montelius fall gällde det att få underlag för att skapa en hållbar kronologi, i Erixons att bestämma de viktigaste kulturgränserna i rummet. Montelius vitalitet är slående och verkar inte ha mattats med åren. För honom tycktes ”sommarens arbetsresor också ha varit sorglösa upplevelser med en air av pojkboksäventyr”, som Nordström uttrycker saken. Själva resandet var ett äventyr i sig. Järnvägsnätet hade vid 1800-talets slut blivit tämligen finförgrenat och mellan järnvägslinjerna gällde det att använda hästskjutsar eller fotvandrar långa sträckor. 1881 skriver han efter en resa genom Småland: ”Fjädrarna på kärran voro för veka, så att stötarna kändes väldeliga, och vägen var i början mycket dålig. Dessutom är Småland, detta i så många andra afseenden fattiga land, särdeles rikt på grindar. Min skjutsbonde påstod att han en gång räknat dem som finnas mellan Nässjö och Lindefors (den 1a stationen på Halmstadsbanan, för närvarande) och hunnit siffran – 240. Jag orkade inte kontrollera uppgiften, men otaliga voro grindarna; det står lifligt för mitt sinne.”

Oscar Montelius brev andas alltid gott humör och han tycks också ha hållit en humoristisk distans till sig själv. Han måste ha varit en sällsynt social begåvning, han blir alltid snabbt inbjuden att bo på slott och herresäten och tycks alltid ha lätt för att finna sig till rätta. Under 1800-talets slut var det många godsägare och även bönder som på landet höll sig med privata fornsakssamlingar, vilka Montelius inspekterade och i många fall köpte in till sitt museum. När han skulle undersöka ett fornminne i en trakt tog han vanligen först kontakt med kyrkoherden i socknen och där bjöds han då ofta in att sedan bo under arbetet. Prästgårdarna spelade med andra ord ännu vid slutet av 1800-talet sin gamla roll av replipunkter för resande intellektuella. Vid de internationella kongresserna blev Montelius alltid en omtyckt och uppburen centralgestalt. Han hade lätt att uppträda och hålla både föredrag och hälsningstal, till vilket bidrog att han väl behärskade ett stort antal främmande språk.

Patrik Nordström har all heder av denna bok. En centralgestalt i den humanistiska vetenskapen från 1800-talet förvandlas i den från ett respektfullt vördat namn eller till och med en marmorbyst till en mycket levande och på många sätt modern människa, vare sig han nu gräver ut gånggrifter i Västergötland, tenterar

nästa generation av svenska arkeologer, reser runt som censor om våren till svenska läroverk eller bara småpratar förtroligt med sin älskade hustru.

Mats Hellspong, Stockholm

Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000. Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houlitz & Magnus Rodell (red.). Nordic Academic Press, Lund 2014. 235 s., ill. ISBN 978-91-87351-24-2.

För de läsare av den här boken som känner sig väl förtrogna med den numera omfattande litteraturen kring det svenska näringslivets historia, i form av monografier över ”snilleföretagen” eller andra bolag och av biografier över kända uppfinnare, eller för delen av sammanfattande antologier på området, kan den här volymen till en början möjligen skapa en känsla av osäkerhet. Ifrågasätts resultaten av hela den företagshistoriska forskningen? Men så har den här boken ett annat sorts syfte än att behandla enskilda företags eller individers roller i historien. I stället handlar det om att placera *berättelserna* om dessa i sitt historiska sammanhang och, mer specifikt, hur dessa så att säga samproducerar idéer om svensk industri och av samhället i stort. Det är teknikens, industrins och entreprenörskapets kulturhistoria det handlar om. Den relativt unga historieskrivningen över svensk företagsamhet, som ibland använder entreprenörsbegreppet som ett centralt analysinstrument med stöd av teoribildningen kring detta, ställs här i en kunskapsteoretiskt delvis ny dager.

De väl etablerade sanningarna om svenska framgångar där innovatörerna blivit starka symboler för varumärket Sverige bygger, menar författarna, på djupare historiska rötter. En ständigt hävdad särpräglad *svensk fallenhet för teknik* och förekomsten av *manliga tekniska genier*, som periodvis lett till en i det närmaste obegränsad framtidstro med idéer om svenska *framtida* möjligheter, har gett oss en förenklad bild som i hög grad bygger på stereotypa framställningar speglad i samtida och senare litteratur både inom fiktiva och historiska genrer, i spelfilmer eller i utställningar. Själva medieringen av olika representationer är central och utgör samtidigt det empiriska stoffet för den kulturhistoriska analysen i bokens enskilda artiklar.

De bilder som byggs är så starka och livfulla att

de i sin tur direkt kunnat påverka t.ex. skolpolitiken, eller akademiska satsningar på företag som specifikt bygger på tekniska innovationer, eller framväxten av en ny akademisk disciplin: ekonomisk historia. I läroplanen för skolan 2011 har man infört som ett av skolans många uppdrag att eleverna ska uppmuntras till utveckling på ett sätt som främjar entreprenörskap.

Volymens syfte är att bidra till den historiska analysen av *meningsproduktionen* kring vetenskap, teknik, uppfinningar, ingenjörskonst och entreprenörskap. I denna analys är studieobjektet den *process* vid vilken vissa sanningar etableras genom upprepning, där det historiska och det naturgivna oavbrutet förväxlas. Ett därför mycket viktigt klargörande i sammanhanget ger en av författarna, Anders Houltz, i sitt bidrag:

Med myten om snilleindustrin menar jag inte nödvändigtvis osanning eller felaktig historieskrivning. Myter är grundläggande berättelser som tolkar, förklarar och ger mening åt tillvaron och omvärlden. Deras värde ligger inte i graden av sanning utan i deras förmåga att skapa sådan mening och att fylla en roll i den kollektiva samhörigheten (s. 129).

Kunskapsmålet är att blottlägga centrala delar av en nationell självförståelse, av fenomen och processer som kommit att tas för givna. Men även om vissa föreställningar har återkommit, så har de också förändrats och förskjutits över tiden. Det sker en förflyttning från ”snilleindustrier” till berättelser om framgångsrika enskilda vetenskapsmän eller uppfinnare och till sist en fokusering på entreprenörskapet som sådant. Det är frågan om gradskillnader, fast i ett sammanhållet komplex, och det är spänningarna mellan dessa upprepningar och förskjutningar som här historiseras.

Volymen är disponerad på tre delar: 1. Snillen medieras – nationen formeras, 2. Företagande och identitetsskapande, 3. Formering av gemenskaper. Den har en inledning och en sorts konklusion i ett Post Scriptum som dock ingår sist i den tredje delen. Läsaren får följa med i berättelserna kring flera av de allra mest kända exponenterna för svenska ”snillen”: Gustaf Dahlén, John Ericsson, Salomon August Andrée, Alfred Nobel, Ivar Kreuger, Carl Wilhelm Scheele och Carl von Linné, vid sidan av levande företag som SKF och Volvo, samt av disciplinaren Eli F. Heckscher. Med endast några undantag utgör alltså 1900-talets första hälft den period som de empiriska exemplen hämtats ifrån.

Den första delen behandlar individen som symbol för den meningsproduktion som varit central för formuleringen av moderniteten. I den andra delen står den företeelse som idag sammanfattas genom begreppet *storytelling* i fokus, dvs. företagets eget bruk av starkt förenklade berättelser om det egna företagets (framgångsrika) historia, ofta skapade av kommersiella skäl. Den sista delen handlar om hur beskrivningar av enskilda unika individer även har gett upphov till och påverkat institutionaliserade gemenskaper. I konklusionen betraktas de olika berättelsenivåerna och hur de genomkorsar varandra i *den stora berättelsen* (om framstegstanken eller det moderna projektet), i *standardberättelsen* (om den vetenskapliga revolutionen eller populärvetenskapens framväxt) samt i *den grundläggande berättelsen* (om den svenska nationen, svensk kunskap och framtida utveckling). En viktig utgångspunkt bakom bokens tillkomst har varit tanken att snilleindustrin är just en sådan standardberättelse som behöver dekonstrueras och kontextualiseras för att bli begriplig.

Sju av författarna är idéhistoriker, tre teknikhistoriker och en ekonomhistoriker. Det är en delvis annorlunda sammansättning vid en jämförelse med vilken bakgrund författare till t.ex. företagsmonografier eller biografier över folk i näringslivet vanligen har haft. Det framstår därför som tydligt att analyserna i den här volymen ger ett avgörande bidrag till våra kunskaper om hur kunskaper kommer till, i det här fallet i hög grad alltså även på det företagshistoriska forskningsfältet. Detta kan säkert leda till en större kunskapsteoretisk medvetenhet hos dem som sysslar med företagshistorisk forskning sedan denna blivit alltmer akademiskt rumsren (men alls inte oomstridd!) först sedan slutet av 1970-talet, dvs. ofta historiker eller ekonomhistoriker, på senare år även en del företagsekonomer och etnologer.

Volymen väcker dessutom tankar kring förhållandet mellan *storytelling*, kanske i sin tur sedd som en del av *branding* eller varumärkeshantering inom näringslivet, och den akademiska företagshistoriska *forskningen* som bedrivs vid universitet och högskolor. Det är en medvetenhet som kanske kan bli en behövlig motvikt för forskarna till ibland motstridiga intressen i användningen av resultaten, eller värre, i synen på de vetenskapliga resultaten i sig själva. Det som tidigare nog närmast har varit en fördel, t.ex. för möjligheterna att finansiera företagshistorisk forskning, för att få tillgång till företagets arkiv eller för att få intervju

nyckelpersoner i verksamheten, har på senare år visat en tendens att övergå i ett mer problematiskt beroende, där objektivitet i betydelsen intersubjektivitet, och balans, i betydelsen goda och mindre goda händelser, i framställningen av ett företags historia eller en personbiografi mer sätts ifråga, något som också lett till återkommande kritik mot forskningsfältet och dess forskare i allmänhet.

Bokens språk är mycket lättillgängligt och genomarbetat även om det förekommer en del upprepningar i olika artiklar, t.ex. med avseende på Gustaf Dahlén och AGA. Det begränsade omfånget har uteslutit alla tänkbara utländska jämförelser, men avsaknaden av dessa blir inte alldeles tydlig mer än möjligen i kommentaren till dubbelskrivbordets innebörd för ett företags grundarmyt om det dubbla ledarskapet (s. 144). En ”partners desk” var ju i själva verket något vanligt förekommande i de tidiga internationella och även svenska kontorsrummen, inte bara i industrin utan även t.ex. i finansvärlden, och hade inte minst med omedelbar informationsdelning att göra.

Boken är relativt sparsamt illustrerad, men den är ändå säkert mycket lämpad också för den som är mer allmänt intresserad av historieskrivningen om företagen och entreprenörerna i vårt land. Den avslutas dessutom med en bibliografi i urval för den som önskar läsa vidare.

Anders Perlinge, Stockholm

De kyrkliga kulturarven. Aktuell forskning och pedagogisk utveckling. Emilie Karlsmo, Jakob Lindblad och Henrik Widmark (red.). Acta Universitatis Upsaliensis Arcus Sacri nr 1, Uppsala 2014. 350 s., ill. ISBN 978-91-554-8868-0.

Konstvetenskaplig forskning om de kyrkliga kulturarven i Sverige var temat för ett symposium vid Uppsala universitet 2011. En antologi med inlägg som presenterades vid detta symposium utgavs 2014 av ett nystartat *Forum för forskning kring de kyrkliga kulturarven* (förkortat FFKK) och i en ny skriftserie Acta Universitatis Upsaliensis Arcus Sacri. Trettio svenska författare och en norsk är representerade i antologin. De är verksamma vid universitet, högskolor och museer.

Huvudtemat i boken avser vad kyrkor och kyrkliga inventarier har spelat för roll inom konstvetenskap-

lig forskning och hur detta har förändrats över tid. Professor emerita Lena Johannesson har skrivit ett övergripande inledningskapitel om tidigare forskning. En viktig utgångspunkt i denna antologi är standardverket *Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium*. Det började utges 1912 när konsthistoria var ett nytt akademiskt ämne. De senaste bidragen i serien avser Uppsala domkyrka med sex volymer utgivna 2010 och Ölands medeltida kapell publicerade 2011.

Marie-Louise Franzén skriver om den omfattande samling, med cirka 4 200 föremål, som finns vid Statens historiska museum i Stockholm från tidig medeltid till in på 1900-talet. Här finns en stor forskningspotential. Cecilia Candréus granskar kyrkliga textilier som bevarats från medeltiden och framåt. Linda Fagerström beklagar att nyare modernistisk kyrkokonst under 1900-talet har behandlats med skepsis både av konsthistoriker och inom kyrkan. Denna konst har inte betraktats som en del av de kyrkliga kulturarven.

Catharina Nolin framhåller begravningsplatserna som en del av det kyrkliga kulturarvet och att det försumrats inom konstvetenskaplig forskning med undantag av Skogskyrkogården i Stockholm. Hon skriver: ”en breddning av forskningen rörande 1900-talets begravningsplatser som en del av vårt kulturarv är inte bara önskvärd, den är helt nödvändig” (s. 143).

Johan Örn argumenterar för att också efterkrigstidens kyrkliga nybyggen med nya funktioner inom församlinglivet utgör ett kulturarv även om de inte är skyddade av kulturminneslagen. Martin Åhrén diskuterar framtidens kulturarv och framhåller vikten av att ledningen för kyrkorna måste ha rätt och möjlighet att göra förändringar för att kyrkorna fortsatt skall kunna vara i bruk inom församlingarna. Detta är en viktig förutsättning för deras bevarande som kulturarv. Sådana nödvändiga förändringar kan innefatta inrättandet av toaletter, nya värmesystem och anordningar för handikappade.

Anne Elmén Berg vid Piteå museum pekar på betydelsen av att tillgängliggöra de kyrkliga kulturarven både i kyrkor och museer för en bredare allmänhet. Eftersom Sverige på senare år blivit alltmera mångreligiöst måste också nya religiösa byggnader och rum i form av moskéer osv. beaktas inom den konstvetenskapliga forskningen. Detta betonas av Uppsalaforskarna Emilie Karlsmo och Henrik Widmark.

Lena Liepe, verksam vid Oslo universitet, skriver ett avslutande kapitel (s. 315–343) om ”synen på den äldre kyrkliga konsten i går, i dag – och i morgon”.

Hon koncentrerar sig på den medeltida kyrkokonsten som är hennes specialområde. Hon betraktar denna konst ur fyra olika perspektiv: som kulturhistoriskt källmaterial, som konsthistoriskt analysobjekt, som objekt för estetisk uppskattning och som delar i ett kulturarv. Både forskningshistoria och utställningshistoria presenteras och analyseras. Framtiden diskuteras ur kulturarvsperspektiv, vilket enligt Lena Liepe har varit ett försummat fält tidigare.

I denna antologi får läsaren en bra bild av aktuella synsätt om kyrkliga kulturarv hos ett flertal konstvetenskapliga företrädare. Artiklarna är, med undantag av inlednings- och avslutningskapitlen, kortfattade. De kan ses som debattinlägg med både positiva och kritiska framtoningar. Ett så viktigt och aktuellt ämne som de kyrkliga kulturarven bör diskuteras vidare inom flera humanistiska discipliner med tanke på vad som skall skyddas inför framtiden och hur detta i praktiken skall ske. Själv är jag engagerad inom internationella nätverk om hur gravminnen skall dokumenteras, analyseras och skyddas på ett vettigt sätt inför framtiden.

Anders Gustavsson, Oslo/Henån

Maria Flinck: *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2013. 214 s., ill. ISBN 978-91-7331-597-5.

Trädgårdsantikvarien Maria Flincks nya praktiska bok om hur man konkret kan arbeta med historiska trädgårdar, parker och begravningsplatser för att säkra att deras kulturhistoriska värden bevaras, bygger på omkring trettio års erfarenhet. Boken riktar sig till alla som i arbete eller på annat sätt kommer i kontakt med skötseln av gröna kulturmiljöer – från tjänstemän på myndigheter, länsstyrelser, kommuner, stift, församlingar och museer, till företag som utreder, skriver vårdprogram och åtgärdsplaner, till trädgårdsmästarna som utför åtgärder och skötsel, till ägare och förvaltare och sist men inte minst till studenter som går utbildningar inom kulturmiljö och trädgård.

De gröna kulturmiljöerna är ett omfattande och viktigt kulturarv som ibland kan verka svårhanterligt eftersom det ställer andra krav på förvaltning och skötsel än andra kulturmiljöer. Det har länge funnits ett behov av en bra, lättillgänglig handledning som diskuterar problematiken och ger konkreta förslag kring hur man kan arbeta med och ta hand om dessa anläggningar

så att deras värden inte förvanskas eller förminskas.

Maria Flincks bok presenterar lättillgängligt en gemensam kunskapsgrund som alla inom området har nytta av. För den yrkesverksamme är detta en bok man bör läsa därför att den reder ut begrepp, definitioner, regelverk och tillämpning, praktiskt samlat på ett ställe och på ett sätt som verkligen kan underlätta det dagliga arbetet. För den som är ägare eller förvaltare av en kulturmiljö kan boken vara till hjälp t.ex. när kravspecifikationer skall skrivas och konsulter anlitas, och för studenten ger den, kompletterad med en fördjupad kunskap i trädgårdshistoria, en god grund för praktiskt arbete inom området grön kulturmiljövård.

I första kapitlet diskuterar Flinck förhållningssätt och synen på trädgårdar som kulturuttryck och kulturarv. Vad innebär det att betrakta trädgårdar som kulturuttryck och historiska trädgårdar som en del av kulturarvet? Hur definierar man vad en historisk trädgård är, och hur förhåller sig trädgårdskulturen till byggnadskultur och andra kulturformer? Vad innebär trädgårdens föränderlighet och hur kan den hanteras? Dessutom ges en kortfattad men innehållsrik redogörelse för forskningsläget när det gäller trädgårdar, och grundläggande begrepp och termer diskuteras, som t.ex. skillnaden mellan att restaurera och att rekonstruera.

Andra kapitlet tar upp lagar och överenskommelser samt hur lagstiftningen påverkar och kan användas för att skydda värdefulla trädgårdar. Om anläggningen omfattas av någon form av lagskydd är det viktigt att veta inte bara hur detta påverkar vad som är tillåtet att göra utan också möjligheterna att få bidrag till restaureringsåtgärder. I kapitlet behandlas allt från lagen om kulturminnen till internationella dokument och konventioner.

Från och med kapitel tre fokuserar boken på Vårdprogrammet som redskap för bevarande av historiska trädgårdar. Steg för steg behandlas vad ett vårdprogram behöver innehålla, och hur man samlar in och analyserar fakta om en trädgård för att kunna planera dess framtida skötsel. Flinck skriver i inledningen till tredje kapitlet:

För att bevara en trädgårds kulturhistoriska värden krävs kunnig skötsel av alla dess delar. För att trädgården skall förändras i önskad riktning måste det finnas ett tydligt mål för hur trädgården ska se ut, vad den ska innehålla och hur den kan användas. Ett vårdprogram ska innehålla de kunskaper om trädgårdens historia man behöver för att bedöma det

kulturhistoriska värdet och sätta upp målet. Utifrån det målet planeras sen det praktiska underhållet och skötseln av trädgården i underhållsplanen respektive skötselbeskrivningen. Om det krävs mer omfattande åtgärder för att uppnå målet beskrivs de i en åtgärdsplan (s. 57).

Därefter beskrivs vårdprogram, underhållsplan och skötselbeskrivning samt skillnaderna mellan dessa. Olika modeller för vårdprogram presenteras, liksom vilka delar som behöver finnas med, och hur man väljer rätt modell för en specifik anläggning. Texten vänder sig både till den som arbetar med att ta fram planer och den som är ägare eller förvaltare. Som ägare till en mindre trädgård kan man göra mycket själv, skriver Flinck, men förvaltar man en eller flera lite större anläggningar behöver man ofta anlita en trädgårdsantikvarie och/eller andra konsulter för att skriva ett vårdprogram. Det gäller då att veta vad man skall efterfråga och hur konsulternas inriktning och kompetens påverkar resultatet, även här kan boken ge god hjälp. Vilken kompetens som krävs beror främst på anläggningens ålder, storlek, kategori och innehåll. Man kan också behöva komplettera med särskilda expertundersökningar, t.ex. arkeologisk undersökning och provtagning, träinventering eller inventering av olika växtslag som fruktsorter eller rosor, och för kyrkogårdar tillkommer bl.a. inventering av gravanordningar. Gäller arbetet en omfattande restaurering eller rekonstruktion rekommenderas en tvärvetenskaplig arbetsgrupp medan arbetet pågår.

Boken ger därefter en praktisk och användbar ingående redogörelse av vårdprogrammets innehåll och den normala arbetsgången steg för steg, från att man tar fram den första tomtkartan och börjar fältinventera till avslutande arkivering.

Kapitel fem fokuserar på historiska källor och hur man finner dem. Den historiska kunskapen är viktig eftersom den är grunden för alla åtgärder, oavsett vad man planerar att göra med anläggningen. Flinck skriver:

Den historiska beskrivningen i vårdprogrammet ska ge läsaren en bild av hur den enskilda trädgården förändrats genom tiderna. Historiken ska göra det möjligt att peka ut vilka delar i dagens trädgård som finns kvar från äldre perioder och beskriva deras roll i de äldre sammanhangen, i bästa fall förklara varför just dessa delar har bevarats medan annat har

försvunnit. Man kan behöva diskutera trädgården i ett vidare sammanhang men man behöver inte skriva en allmän svensk trädgårdshistoria. Den lokala trädgårdshistorien är däremot betydelsefull, liksom den aktuella trädgårdens historia (s. 81).

Författaren går in på många olika typer av källmaterial, vilka arkiv som finns, hur man finner inventeringar och frågelistor som kan vara relevanta, liksom var man finner kart- och ritningsmaterial, foton och andra bilder samt källor för personforskning. Många användbara tips ges också när det gäller hur man arbetar med källorna, både när det gäller tolkning och källkritik, ett exempel är tolkning av äldre växtnamn.

Det sjätte kapitlet ger tips och råd kring själva fältinventeringen på plats i anläggningen. ”Syftet med fältinventeringen är att kunna ge en beskrivning av trädgårdens utseende, innehåll och funktion vid en viss tidpunkt” (s. 113). Anläggningen och dess innehåll beskrivs i plan, text och bild. Boken ger flera exempel på olika fältinventeringar och beskriver arbetets gång från hur man ritar planer och inventerar växter till fotografering, intervjuer och trädgårdsarkeologi. Synliga och under mark dolda lämningar tas upp, och en praktisk checklista presenteras som hjälp att få med allt i beskrivningen – från gränser, hägnader, portar och grindar, markens beskaffenhet, trädgårdens rum och markbeläggning, till praktiska delar som kompost, växtstöd, redskap, vattenposter och skyltar.

Det sjunde kapitlet behandlar en av de svåraste uppgifterna, att analysera värde och betydelse. Hur gör man en kulturhistorisk värdering av en trädgård? Hur bedömer man vad som är värt att bevara? Vad skall målet för det planerade underhållet vara – är det en brukad miljö eller ett museum? Detta är svåra men nödvändiga ställningstaganden, och därför så viktiga att göra på ett genomtänkt och medvetet sätt:

All värdering är subjektiv, ytterst beroende av ens kunskaper och erfarenheter. Beskrivningen av en trädgårds kulturhistoriska värde får dock inte bli löst tyckande – är den fin eller ful? Eftersom värderingen är avgörande för målsättningen för trädgårdens framtida skötsel och åtgärder behöver värdebeskrivningen tydligt peka ut vilka delar i anläggningen som bidrar till värdet och motivera varför dessa delar är viktiga. Historiken och beskrivningen av nuläget är underlaget för värderingen (s. 151).

Kapitlet presenterar problemet ur olika vinklar, och hjälper läsaren att på ett konkret sätt reda ut problematiken och ta ställning. Ett exempel är delkapitlet ”Trädgårdens karaktär”. Att slentrianmässigt placera in anläggningen i en ”stil” som renässans eller barock, och nöja sig med det, är idag långt ifrån tillräckligt:

En trädgårds individuella karaktär är summan av de naturliga förutsättningarna, alla inblandade personers smak och kunskaper uttryckta i den första anläggningen på platsen, i de förändringar som gjorts där under årens lopp och i den kontinuerliga skötseln (s. 160).

Den sista delen av vårdprogrammet, skriver författaren, är det kapitel som beskriver målet för det långsiktiga underhållet: ”Med målbeskrivningen tar man steget från vad trädgården har varit och vad den är idag till vad trädgården skall bli” (s. 179). Här behöver man samtidigt tänka både bakåt och framåt. Målbeskrivningen skall vara formulerad så att läsaren lätt kan sätta sig in i vad trädgården skall ha för utseende, funktion, innehåll och material. Behövs mer omfattande åtgärder eller stora förändringar i skötseln för att uppnå målet skall även detta tas upp.

Ett viktigt delkapitel som anknyter till värdering och mål behandlar trädgårdens föränderlighet och hur denna skall hanteras. Det är stor skillnad mellan trädgårdens inneboende föränderlighet genom de levande naturliga materialens naturliga cykler och att förändra en trädgård genom att göra om den. Trädgårdar måste odlas om de skall förbli trädgårdar:

Bevarande av trädgårdar kräver att man inte bara accepterar förändring som ett nödvändigt ont, utan att man aktivt utnyttjar föränderligheten för att bevara det man vill ha kvar i trädgården och för att ändra eller bli av med det man inte vill ha (s. 187).

Fortsatt vård på rätt sätt är avgörande för att anläggningens värden skall bevaras. Här kan man göra en jämförelse med naturvården, där man ibland försökt bevara miljöer och biologisk mångfald genom att avbryta all mänsklig påverkan, och inte tillåta fortsatt bruk av exempelvis äng och skog enligt de tidigare använda traditionella metoderna, bara för att upptäcka att detta istället lett till att naturvärden försvagats. Trädgårdsvård och vård av brukad natur kan ibland överlappa, exempelvis när det gäller herrgårdsparkar eller skogskyrkogårdar.

Boken avslutas med två bilagor som förtjänar specifikt omnämnande. I bilaga 1 listas de olika vårdprogram, skrivna av ett antal olika institutioner och författare, som analyserats och studerats till grund för boken, ordnade efter anläggningarnas namn. Bilaga 2 är en konkret vägledning till arkiv och museer som kan tänkas ha källmaterial om historiska trädgårdar.

Anna Andréasson, Stockholm/Helsingborg

Naturen för mig. Nutida röster och kulturella perspektiv. Lina Midholm & Katarina Saltzman (red.). Institutet för språk och folkminnen, Göteborg, i samarbete med Folklivsarkivet, Lunds universitet, Göteborg 2014. 384 s., ill. ISBN 978-91-86959-14-2.

Om något kan definieras som en folkreligion i Sverige må det vara naturen, sannolikt det mest heliga som den moderna, urbaniserade och sekulariserade människan kan förhålla sig till. Naturen är både ogripbar och platsbestämd, föremål för såväl dyrkan som fruktan. Samtidigt är naturen något som man kan reflektera över, fantisera om, vistas och finna styrka och rekreation i. Kort sagt, naturen är tillämpbar i livets alla skeden och för de mest olikartade målsättningar. Naturen har även varit föremål för människans studium i århundranden, särskilt från naturvetenskapliga discipliner såsom biologi, ekologi och zoologi med alla dess subinriktningar. Dock har de kulturvetenskapliga perspektiven och forskningsambitionerna inte varit lika framträdande eller betydelsefulla. I klimatkrisens kölvatten har ett nytt forskningsfält vuxit fram om att humanistiska och kulturvetenskapliga frågeställningar utgör en minst lika central beståndsdel i vår förståelse av hur denna kris skall hanteras.

En ny antologi har sett dagens ljus, *Naturen för mig: Nutida röster och kulturella perspektiv*, och den kan kanske kallas ett aptitligt populärvetenskapligt verk, men det är ett samarbete mellan Institutet för språk och folkminnen och Folklivsarkivet i Lund. I en generös sammanställning har kulturarvsinstitutioner och forskare, främst etnologer, anlagt kulturvetenskapliga perspektiv och metoder för att undersöka våra förhållningssätt till naturen i den samtida vardagskulturen. Antologin har föregåtts av ett omfattande kartläggningsarbete av företeelser och förhållningssätt gentemot naturen, där ”vanliga” människor har fått

delge sina berättelser och erfarenheter av umgänget med naturen. Flera av de insamlade beskrivningarna, berättelserna och dikterna har även offentliggjorts i verket, liksom ett stort antal fotografier och illustrationer. Naturen är som bekant i högsta grad visuell eller illustrativ, och bilden av naturen såsom människor har fångat den eller velat fånga den tillför ett viktigt element i vår förståelse.

Naturen för mig består av elva olika rubriker, tematiska inriktningar som väl fångar vårt umgänge med naturen, såväl vår föreställning om den som de praktiker som vi utför i den. Naturen har även ett romantiskt skimmer över sig, något som kan fångas i konsten eller genom fotografiet, något som kan förmedlas genom berättelser och myter eller som föremål för medicinsk eller andlig praktik. Det är lätt att föreställa sig hur människor på landsbygden i jordbrukssamhället kunde uppfatta en rotvälta eller stubbe som ett troll eller hur den lätta dimman på åkrarna eller hagarna kunde uppfattas som dansande älvor. I det romantiska förhållningssättet möts det vackra och det farliga. Att de flesta vykort med naturmotiv är tagna i soligt väder med täta skogar, böljande hav, snötäckta berg eller blomstrande ängar och hagar är knappast heller någon tillfällighet, vem vill betrakta kalhyggen eller risiga partier som inte tycks fylla någon funktion?

”Det farliga” i naturen kan vara väldigt påtagligt och konkret. Denna tematik behandlar Charlotte Hagström under rubriken ”Otäcka djur och tråkig natur”, där såväl sorkar som vildsvin och mördarsniglar får samsas om utrymmet för människors uppmärksamhet för något som skall bekämpas med alla tänkbara medel. Risken att möta ett vildsvin i skog och mark är relativt liten, men med en ökande stam krävs ändå en ökad beredskap för att tvingas hantera ”det farliga”, och det är samtidigt en påminnelse om att naturen inte endast är en ofarlig och trygg plats för strövtåg och rekreation. Människan är aldrig ensam i naturen och har inte heller ensamrätt till att bruka den, även om hon emellanåt tycks tro att rovdriften av naturen utgör en naturlig del i umgängeskontraktet med den.

Naturen som utomhusrum har länge utgjort ett föremål för en mängd olika aktiviteter, och flera av dessa ägnas utrymme i *Naturen för mig*. En aktivitet som gör sig påmind varje höst utgör älgjakten, och denna praktik ägnar Lars-Eric Jönsson uppmärksamhet, där han laborerar med begreppet ”tidsgeografi”, lånat av geografen Torsten Hägerstrand, vilket betyder en kombination av historia och geografi, en världsbild

fylld med empiri. För t.ex. ett jaktlag får det tidsgeografiska mening då landskapet, där jakten äger rum, blir orienteringsbar och begriplig genom de minnen som jakttagarna förmedlar och traderar till de övriga i laget. Ett särskilt träd eller en dunge kläs med mening, då en särskild händelse kan kopplas till en specifik plats, kanske i form av nedläggandet av en riktig ”tolvtaggare”. En annan aktivitet som kan relateras till naturumgänget utgör den fysiska träningen, vilken Karin S. Lindelöf har forskat kring. Många människor som föredrar att träna utomhus i form av löpning, promenader eller skidåkning tycks betrakta denna träningsform som mer ”äkta” eller ”frisk” eller rent av mer ”naturlig”, att utomhusträningen har betydelsefulla kvaliteter som ett gym eller en inomhusanläggning inte kan erbjuda. Vid sidan av den friska luften som motionärerna förmodas ha glädje av kan de naturvyer som passerar revy under löpningen utgöra ett slags bonus, som ytterligare förstärker intrycket av naturen som det ”egentliga” träningsrummet. Samtidigt lyfter Lindelöf fram de känslor av fara som kan uppstå när t.ex. en ensam kvinnlig motionär inser att någon med onda avsikter kanske har observerat henne en mörk kväll i elljusspåret. Åter igen, naturen som en potentiellt farlig plats att vistas på.

Att naturen inte endast utgör en plats för friluftsliv och rekreation vare sig det handlar om fysisk träning, skogspromenader, jakt och fiske, svamp- och bärplockning m.m. visar Göran Sjögård genom att lyfta fram de grupper som faktiskt utför sitt dagliga värv i naturen, som t.ex. telearbetare eller skogsarbetare. Naturen och dess produkter utgör en viktig inkomstkälla för såväl lant- som skogsarbetare, men naturen kan även fungera som arbetsplats för t.ex. väg- eller lantmäteriärbete. Naturintresset kan också fungera som en inkörsport för det yrkesval som man senare gör, och att man vuxit upp i en naturintresserad familj kan även ha betydelse för önskan att ”arbeta med händerna” i ett naturrelaterat yrke. Naturen kan även vara krävande för den som tänker sig att arbeta i och med den, man måste vara beredd att vistas i naturen i alla typer av väderlekar, vilket i sig kan framstå som ”stärkande” eller ”hårdande” för den enskilde. Inte minst bland militärer kan en sådan retorik förekomma.

Hur naturen kan vara föremål för en artikulerad expertkunskap visar bl.a. Susanne Nylund Skog, när hon berättar om de olika mer eller mindre jargongliknande begreppen som förekommer bland fågelskådare, vilka fungerar som ett slags ”tyst kunskap”. Den kan verka

utdefinierande för dem som inte behärskar den, eller för dem som inte är lika erfarna som de som besitter den. Att behärska begreppen går hand i hand med kunskapen om hur man uppträder som fågelskådare och hur man kommunicerar med dessa. Den tysta kunskapen kan i vissa fall även förekomma bland svamplockare och jägare. Den kan fungera som en välkomnande värmestuga för dem som innehar den, men lika mycket som en iskall frysbox för dem som inte avancerat i hierarkin eller har de rätta kontakterna.

Naturen för mig är, som titeln antyder, högst subjektiv och det tycks inte finnas några fastslagna sanningar för hur man skall känna, tänka och uppleva naturen, vilket utgör ett sympatiskt grundackord. I den andan framstår inte heller forskarnas analyser som mer centrala eller talande än informanternas erfarenheter, tankar eller känslor, i någon mening. Antologin är mycket tilltalande, attraktiv och uppslagsrik och är vackert illustrerad, men skall jag ändå lyfta fram en tankelinje som framstår som mer central än de övriga får det vara idén om ”den besjälade naturen” eller ”den heliga naturen”, som bl.a. behandlas av Tora Wall och Jochum Stattin. Bortsett från det folkloristiska perspektivet, som är intressant nog, är det en idé som hade varit värd att diskutera mer. En syn på naturen som helig eller okränkbar, som ofta diskuteras i termer av ekocentrism till skillnad från antropocentrism, dvs. människocentrerad, får ofta vara en utgångspunkt för hur vi skall komma tillrätta med klimatkris, miljöförstöring och människans rovdrift på naturen. Utgångspunkt är att naturen kan vara ”besjälad”, att den kan känna och att den kan tala till oss, att den har ett berättigat värde i sig. En sådan utgångspunkt kan utgöra nyckeln till ett radikalt annorlunda förhållningssätt, vilket har sitt ursprung i flera andliga traditioner, och som allt fler tycks tilltalas av. Dessa perspektiv saknas dock i den annars så mångskiftade framställningen.

Henrik Brissman, Lund

Utsikt från prästgårdstrappan. Prästgårdsliv i Växjö stift under 1900-talet. Lena Larsén (huvudred.), Katarina Dunér, Bengt G. Hallgren & Karin Wittenmark (red.). Växjö Stiftshistoriska sällskap – skrifter 18, Växjö 2011. 212 s., ill. ISBN 978-91-86144-27-8.

Att blicka tillbaka på det förflutna och sin uppväxt gör nog de flesta av oss mer eller mindre regelbundet.

Somliga ger också dessa tillbakablickar skriftlig form. På senare år har en våg av självbiografiska skrifter författade av barn till s.k. kända föräldrar sköljt över oss och genren är på intet sätt ny. Författarna till antologin *Utsikt från prästgårdstrappan. Prästgårdsliv i Växjö stift under 1900-talet* har en delvis annan ambition med sin bok. Det handlar inte bara om personliga tillbakablickar, även om dessa utgör själva grunden för texterna, utan är också ett slags räddningsaktion med närmast etnologiska förtecken. Så skriver förre biskopen i Härnösand, tidigare domprost i Växjö, Bengt G. Hallgren, i förordet: ”När en kultur håller på att försvinna och det fortfarande finns personer i livet som upplevt den, är det angeläget att utifrån deras hågkomster och upplevelser dokumentera vad de minns. Det är också viktigt att utifrån en sådan dokumentation försöka analysera vad den kulturen betytt både för de berörda personerna och för samhället i dess helhet. Beträffande prästgårdarna är det angeläget att se vad de betytt för församlings- och sockenlivet” (s. 7).

Utifrån insikten att den gamla prästgårdskulturen håller på att försvinna, ja, i princip redan har försvunnit, inbjöd herrskapet Hallgren, Anna Lisa och Bengt, ett antal prästbarn för att diskutera minnen från prästgårdsuppväxten och ett eventuellt intresse för att dokumentera prästgårdskulturen i dess olika former. Inledningsvis stod prästgårdsträdgårdarna i fokus, vilket resulterade i en publikation om prästgårdsträdgårdar utifrån barndomsskildringar, därefter kom även uppväxtminnen och levnadsskildringar per se att fånga intresset, vilket i sin tur resulterade i föreliggande bok med bidrag av tjugoen författare, varav flertalet är prästbarn. Den skildrade perioden omfattar i huvudsak 1930–1950-talen.

Bokens uppläggning är ambitiös med en introduktion och översikt av tidigare forskning och dokumentation av prästgårdsliv och prästgårdskultur. Därefter följer skildringar av livet i och runt olika prästgårdar i Växjö stift, samlade under de tematiska rubrikerna ”Prästgårdsliv på landet”, ”Kontinuitet och förändring”, ”Prästgårdskultur”, ”Generationsväxling” samt en epilog av Lars Aldén. Därtill har fogats såväl person- som ortnamnsregister samt lästips för vidare samtal och studier.

Bengt G. Hallgren har författat introduktionskapitlet. Det är välskrivet och ger en god utgångspunkt för det som komma skall. Dock måste jag göra en kritisk anmärkning, inte minst som jag själv är part i målet. Hallgren skriver på sidan 14: ”Det skulle vara

intressant om några forskare ville ta upp prästfruns roll under 1900-talet ur olika aspekter och bland annat behandla frågor om klass och kön beträffande prästfamiljerna.” Jag instämmer i sak till fullo med Hallgren, men vill dock tillägga att det finns åtminstone en avhandling på just detta tema, författad av undertecknad och med titeln *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering* (1996). Denna miss skall emellertid inte överskugga ett i övrigt informativt introduktionskapitel, som dessutom föregås av en karta över Växjö stift.

Såsom fallet ofta är med minnesskildringar av det här slaget, så minns skribenterna i första hand de ljusa stunderna, även om en del mörkare stråk (som bl.a. gäller personliga sorger) syns i vissa texter. Denna ”lyckotendens” återfinns f.ö. hos fler tillbakablickande prästbarn än dessa författare, med Ingmar Bergman som det sannolikt mest välkända undantaget. Här kan man naturligtvis ställa sig frågan om det är genren som kräver det – prästbarn bör enligt konventionen ha en lycklig, rik och kärleksfull uppväxt att se tillbaka på – eller om det helt enkelt handlar om den mer allmänmännsliga tendensen att vi gärna förgyller våra barn- och ungdomsminnen. Förmodligen är de lyckliga prästgårdsminnena ett resultat av bägge dessa faktorer.

Utsikt från prästgårdstrappan är resultatet av ett gediget arbete och tveklöst bidrar denna antologi till ytterligare kunskap om en försvinnande och försvunnen prästgårdskultur. Möjligen får man veta mindre om vad prästgårdskulturen betytt för samhället i ett större perspektiv (se Hallbergs förord) än man hoppats, även om vissa utblickar görs. Läsaren får desto fler inblickar i tidstypiska miljöer, när kyrkan och pastorsexpeditionen låg mitt i byn på ett helt annat sätt än idag, när kyrkan var en statskyrka och när många prästfamiljer bildade dynastier med ett ämbete som i praktiken så gott som ärvdes från far till son – för det var vid den här tiden söner det var fråga om. Kvinnor i prästämbetet fick Svenska kyrkan först på 1960-talet. Detta präglade prästbarnen i positiv eller ibland negativ riktning; jag vet det själv av egen erfarenhet. Jag hade dock önskat mig ett mer problematiserande genusperspektiv i texterna. Nu lyfts förvisso prästfruarnas ofta stora arbetsbörda och värdefulla insatser fram, men en fördjupad diskussion av vad dessa könsroller och arbetsuppgifter innebar hade varit givande. Ty nog gnisslade det i ett och annat genuskontrakt även hos prästen och prästfrun, men det ser man inte så mycket av i dessa texter och det är naturligtvis ingen primär

målsättning i boken. (Den av genusfrågor i prästfamiljen intresserade läsaren kan i förekommande fall bekanta sig med anmälares avhandling.)

En av bokens stora förtjänster är illustrationerna. Bildmaterialet är ofta hämtat ur privata fotoalbum och bidrar till att, tillsammans med texterna, ge läsaren en fläkt av den aktuella tidsandan. Inte minst omslagsbilden med två små finklädde barn på prästgårdstrappan är kongenial.

Avslutningsvis kan sägas att *Utsikt från prästgårdstrappan* är ett viktigt och läsvärt bidrag till den forskning och dokumentation, som berör den svunna prästgårdskulturen och prästfamiljernas villkor under några decennier i mitten av 1900-talet.

Birgitta Meurling, Uppsala

Källan i Slaka. En bok om svensk folkmusik.
Marie Länne Persson (red). Atremi, Mjölby
2014. 240 s., ill. English summary. CD.
ISBN 978-91-7527-083-8.

Aktuell bok som behandlar äldre uppteckningar av svensk folkmusik. Redaktör är balladsångerskan Marie Länne Persson, som också är huvudförfattare. Medförfattare är riksspelman Toste Länne samt docent Påvel Nicklasson. Musikmaterialet har dels provenienser från Slaka, parallellt med andra närliggande trakter i närheten av Linköping. Även musik från andra områden tas upp, med främsta tonvikt på Östergötland inklusive delar av Småland. Innehållet lägger särskild vikt på uppteckningar utförda av eller förmedlade genom Johan Haqvin Wallman (1792–1853). Arkivmaterialet rörande Wallman har hämtats bl.a. ur Antikvariskt Topografiskt-Arkiv (ATA) och Linköpings stadsbibliotek/stiftsbibliotek (LSB).

I boken inryms ett flertal musikexempel med noter, sammanlagt 244. Ett drygt tjugotal förekommer dock som motsvarande dubletter eftersom de parallellt ryms inom olika kapitel. Märk också att Wallman nr 32 (Neckens polska) föreligger med två likadant numrerade exempel varav den ena är en bearbetning av Toste Länne (s. 187). Vidare har hela 84 tidigare offentliggjorts i Adolf Iwar Arwidssons (1791–1858) *Svenska fornsånger* (1834–42) och 50 i *Sveriges Medeltida Ballader* (1983–2001). Andra samlingar som använts, utöver Wallmans egen, är Wænerbergs och Rääfs. Drygt hälften av volymen består således av noter, antingen med eller utan sångtexter. Mängden

uppställt notmaterial gör att publikationen i första hand bör uppfattas som en utvidgad samling av musikalier än som en principfast vetenskaplig undersökning, även om det existerar genuina drag av det senare. I slutet finns därtill en summering på engelska. Som appendix medföljer en CD med nya inspelningar av folkmusik med kopplingar till titlar som behandlas i boken. Ett flertal musiker medverkar på skivan, bl.a. Länne Persson självt.

I första kapitlet porträtteras Wallman och dennes insatser som varande pedagog, upptecknare och vetenskapsman. Wallman var prästson och växte upp i Landeryd, Linköping och Slaka. Han studerade vidare i Uppsala och sysslade bl.a. med fornforskning och insamling av musik med folklig förankring. Han benämns "Sveriges första arkeolog" trots att han numera knappast betraktas som en auktoritet inom just det området, på grund av fallenheten att kontextualisera det materiella ihop med det immateriella, vilket han förvisso inte var ensam om under första hälften av 1800-talet. Det är istället inom visforskningen Wallman vunnit respekt, trots att han möjligen står något i skuggan av mer omtalade personer som verkade under samma tid. Han skall symtomatiskt ha lämnat eftervärlden sjuk och utfattig, vilket ständigt förefaller vara flertalet idealisters slutliga lott, fast det omväxlande livsödet i sig kan motivera en mer utförlig forskning om hans insatser. I inledningen får vi också stifta bekantskap med ansedda potentater i Wallmans omgivning, som Musikaliska akademiens sekreterare Erik Drake (1788–1870) och stadsrevisorn Leonard Rääf (1786–1872), vilka delvis var samarbetspartners under angivna uppteckningsarbeten. Även Wallmans alumna och Linköpings stiftsbibliotekarie Lewin Christian Wiede (1804–1882) nämns, främst angående det manuskript som Wallmans syster Beata ska ha överlämnat till Wiede efter Wallmans död. Samlingen förtecknades inledningsvis av Wiede men var under en tid försvunnen. *Wallmans förlorade*, som den kallas, återfanns emellertid år 1960 i Linköpings skriftbibliotek av musikprofessorn Jan Ling (1934–2013) som vid detta tillfälle var doktorand. Följaktligen övergick samlingen till att betecknas *Wallmans återfunna* (se *ARV* 1960). I första avsnittet presenteras också de utnyttjade traditionsbärande mer detaljerat, t.ex. Greta Narberg (1772–1818) och Maja "Måsan" Hansdotter (1756–1828).

Följande avsnitt handlar om de upptecknade melodiernas karaktär, vilka anses omfatta en märkbar bredd

och med skilda kulturella influenser. Melodistrukturerna tycks spänna från det enkla och närmast primitiva till det relativt komplexa, vilket redan Wallman ska ha poängterat. Detta faktum resulterade tydligtvis i en del tvister under upptecknings- och redigeringsarbetet, exempelvis gällande melodiernas frihet i förhållande till rytmen. Som redaktör för melodierna till uppteckningarna i *Wallmans förlorade* anses f.ö. förutnämnde Erik Drake ha spelat en betydande roll.

Vidare beskrivs och diskuteras sakkunnigt den *medeltida balladens* beskaffenhet och funktion; bl.a. föreligger tänkvärda förklaringar om allegorier mellan berättandet och inneboende bildframställningar. I detta sammanhang formuleras dock en något egendomlig idé vid jämförandet mellan olika balladbegrepp (s. 23). Det torde i detta avseende vara en grov förenkling att en bärande skillnad mellan en *medeltida ballad* och en *rockballad* är "att textens berättelse [i den medeltida balladen] *inte* handlar om *mina* känslor, *inte* om *dig* och *mig*". Samtidigt konstateras att den medeltida balladförlagans "jag" företrädesvis är en "reporter som förmedlar bilder av det som händer". Med andra ord bedöms inte sångaren blanda in egna sinnesstämningar, utan närmast uteslutande fungera som en opartisk mellanhand av det narrativa. Var påträffas belägg för detta allmängiltiga påstående och vilken historisk, individuell eller kollektiv kontext åsyftas egentligen? Möjligen förekommer dylika beröringspunkter i ett par av de konstfulla men i viss mån provokativa illustrationer av Jenny Treece Jorup och Anna Heldorff som finns samlade under bokens påföljande avsnitt *Medeltida ballader i bild*. Ett målade exempel kan uppfattas i "Necken" (Treece Jorup). Bilden förställer en rockmusiker med elgitarr iklädd hippiekläder från 1960-talet, stående framför en kvinna som kammarett sitt hår, fast i en fornhistorisk bakgrundsmiljö.

Därnäst inrymmer volymen samtliga musikalier, införlivade i egna kapitel tillsammans med kortfattade introduktioner. I nämnd ordning: *Medeltida ballader*; *Låtar med sång och allvar* samt *Låtar till dans*, varav den senare är Toste Lännes bidrag till publikationen.

Boken avslutats med det välskrivna och underhållande kapitlet *Göternas folksång*. Detta är Påvel Nicklassons tillskott och ett av syftena är utan tvivel att förklara bakgrunden till skillnaderna mellan gårdagens och den moderna arkeologin, där den förra anses överdrivet litterär medan den senare är mer empirisk och bearbetande hårdvara. Ansatsen tycks samtidigt vara att öka förståelsen för den vetenskapliga diskurs

som Johan Haqvin Wallman och han samtida kollegor rörde sig i. Författaren använder sig av den kända *Blendalegenden* för att i princip förlöjliga några av äldre tiders akademiker och särskilt deras emellanåt anakronistiska förhållningssätt. Säkerligen är kritiken väl berättigad, även om han tycks vilja anstränga sig för att övertala läsaren om att legenden faktiskt inte är något annat än en amsaga utan verklighetsförankring. Den fascinerande legenden om Blenda med ursprung i Varend, berättar om en kvinna, närmast en småländsk amazon i någon diffus forntid, som först förleder danska krigare och sedan slår ihjäl dem med hjälp av sina medsystrar. Myten förefaller särdeles stark och detaljrik. Den uppträder i flera varianter och liknande uttryck kan påträffas i andra kulturer. Legendan har haft viss betydelse i äldre svensk folklore, refererats till i förutvarande feministiska sammanhang samt använts för att försöka understryka upprinnelsen till kvinnors lika arvsrätt i just Varend. Ursprungligen lär den ha uppdiktats av Petter Rudebeck (1660–1709), eventuellt utifrån delar av lokala berättelser. Nicklasson skriver vidare om hur legenden skulle användas som förlaga till en svensk nationalhymn, ett samarbete mellan Johan Adlerbeth (1785–1844), Esaias Tegnér (1782–1846) och just Johan Haqvin Wallman. Melodin skulle vara densamma som till Götiska förbundets

signatur *Göterna fordomdags drucko ur horn*. Texten till denna signatur är bevarad men melodin anses nu förlorad, även om den på sin tid tycks ha varit allmänt bekant. Nu blev det uppenbarligen inget av projektet med att skapa en nationalhymn, kanske lite trist då kulturarvet kunde ha berikats med ytterligare en förgången melodi.

Källan i Slaka är bitvis både informativ och underhållande. Redaktionens avsikt förefaller ha varit att sammanställa en bok som simultant kan betraktas som populär och vetenskaplig (läs: inte *enbart* populärvetenskaplig); under förekommande omständigheter en tämligen knepig uppgift som enligt min uppfattning kan ha svårt att nå ända fram. I de avsnitt där ambitionen är tydligt metodisk blandas goda föresatser med rena spekulationer invid spänningssökande formuleringar med drag av mysticism, även om motsvarande scenframställningar visserligen kan kännas befriande också i en stringent och systematisk dialog. Det är tydligt att redaktören har ett starkt känslomässigt förhållande till ämnet. Annars blir det samlade resultatet obestridligt en behaglig och lockande bok som gjord för att hämta musikalisk inspiration från, att sjunga och spela ur samt att lyssna till.

Patrik Sandgren, Lund

NOTISER

Maj Nodermann: *Gästspel i 1800-talets teatervärld. Johan Nodermanns resejournal*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2013. 152 s., ill. ISBN 978-91-7108-564-1.

Med denna vackra, behändiga och väl illustrerade volym har Maj Nodermann, Nordiska museets förra intendent och folkkonstexpert, fördjupat sig i sin egen släkt och särskilt i sin farfars historia. Den senare, Johan Nodermann (1837–1927), var uppvuxen i en guldsmedsfamilj i Köpenhamn och levde större delen av sitt liv i Danmark med undantag för några decennier i slutet av 1800-talet, då han var verksam som fotograf i Helsingborg. Mest utrymme i boken får dock hans ungdomsår som resande skådespelare på den danska landsbygden, och det är särskilt detta som ger framställningen dess kulturhistoriska värde.

Perioden som skådespelare var egentligen ganska kort, han var aktiv i yrket i tjugoårsåldern, närmare bestämt åren 1858–1865. Det var de resande teatersällskapens tid, man för med häst och vagn mellan de danska provinsstäderna. Det som möjliggjort en rekonstruktion av resande och villkor är en egenhändigt förd resejournal som Johan Nodermann lämnat efter sig med uppgifter om resvägar, teaterlokaler, gruppens sammansättning, roller och repertoarer. Repertoaren var lättfram och riktad mot en större och inte alltför sofistikerad publik, vaudeviller med frekventa inslag av sång och dans. Johan bytte flera gånger teatersällskap, men repertoaren var alltid likartad. Ekonomiskt var teaterturnerandet en balansgång på slak lina. Resvagnarna fraktade inte bara skådespelare utan även musiker och instrument, sufflöser och kanske kulisser och teatermålare. Maj Nodermann förmodar att ersättning till pjäsernas författare var en utgift som sällskapen helst undvek att betala ut. Upphovsrätt tog man lätt på och texten kunde vid behov utvidgas med revyvisor och lokala anekdoter. Ett intressant inslag är ”beneficierna”, en insamling bland publiken av frivilliga medel, som tillföll skådespelarna efter någon bestämd tågordning. Johan, som var ung, ståtlig och utrustad med en god sångröst, tycks ha varit

publikdragande (särskilt bland damerna) och inkasserade emellanåt goda beneficier.

Några av skådespelarna stannade livet ut i yrket, men många valde att lämna det efter ungdomsåren och övergick till tryggare förhållanden, till hantverkssysselsättningar eller olika småborgerliga yrken. Till de senare hörde Johan Nodermann, som måste ha tröttnat på det krävande resandet och de osäkra ekonomiska villkoren. Men då hade han redan träffat en ung skådespelerska i ensemblen, som så småningom skulle bli hans hustru. 1866 gifte de sig och Johan började en ny bana som fotograf, ett yrke som började bli attraktivt vid denna tid. Det gick på kryckor i Danmark, men sedan han flyttat bopålar till Sverige, där en äldre syster redan var verksam som fotograf, blev han snart mer framgångsrik. Men om den perioden fram till sekelskiftet 1900 har texten mindre att berätta.

Maj Nodermanns bok ger sammanfattningsvis en intressant och underhållande inblick i skådespelarlivet i mitten av 1800-talet, säkerligen ganska representativt även för svenska förhållanden. Läsaren blir nyfiken på detta uråldriga yrke och dess färgstarka historia.

Mats Hellspong, Stockholm

Ylva Herholz: *I glömskans land. Exkursioner i sentida svensk-tyska spår*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2014. 237 s. ISBN 978-91-7331-625-5.

Journalisten och författaren Ylva Herholz har intervjuat ett antal personer med tysk bakgrund eller med intresse för Tyskland.

Efter kriget kom unga flickor från det utbombade Tyskland till svenska familjer som hembiträden eller barnflickor. Eftersom skolgången hade blivit eftersatt under krigsåren såg de här sin chans att utbilda sig, bl.a. genom att besöka kvällskurser.

Några av de unga flickorna kom till familjer med tidigare anknytning till Tyskland eller till personer med intresse för äldre tysk kultur, medan andra kom till fa-

miljer som var misstänksamma och t.o.m. trodde att de kunde vara spioner. En del av de unga kvinnorna återvände till hemlandet när förhållandena hade blivit bättre där, men många blev kvar i Sverige och bildade familj, några med svenska män, andra med landsmän. Många gästarbetare hade sökt sig till Sverige efter kriget, där bristen på arbetskraft var stor.

När Sigrid Combüchen var i 6-årsåldern bestämde sig hennes föräldrar för att pröva lyckan i Sverige, till en början i Småland, där pappan som var ingenjör hade fått arbete. I intervjun berättar hon om sin uppväxt på flera platser i Sverige. Efter studenten hade Sigrid lagt tyskan åt sidan och istället ägnat sig åt franska språket. Det dröjde lite innan hon tog upp tyskan igen. Hon började läsa i Lund, gifte sig, fick barn och blev kvar i Lund.

Tyskan var fortfarande det första främmande språk som man fick lära sig i skolan. Många svenska ungdomar lärde känna tyskspråkiga barn och ungdomar i skolan och började intressera sig för tyska språket och kulturen. En av dem var Carl-Henning Wijkmark, som under kriget hade blivit passad av en judisk flykting från Berlin. Under uppväxten fick han höra åtskilliga historier om Tyskland. Under gymnasieåren var han *Austauschschüler*, dvs. utbyteselev i södra Tyskland. På resan genom det sönderbombade landet väcktes hans intresse för Tyskland och han har sedan dess återvänt dit många gånger.

Jörn Donner är en annan Tysklandsvän. Även han kom första gången dit i sin ungdom och intresset har han bibehållit. Berlin var då som nu en intressant stad. Långt senare fick han kännedom om släkten Donners avlägsna ursprung i Lübeck.

De här människoödena hör man inte längre mycket talas om, men de utgör ju en väsentlig del både av vår historia och vår kulturhistoria. Inte heller bör vi glömma hur de på olika sätt har bidragit till dagens välbefinnande. Det är kanske något att tänka på även idag, när människor från andra oroshärdar söker sig en framtid i Sverige.

Margareta Tellenbach, Bjärred

Hedvig Rudling: *Djur i krigets öga. Om djur och soldater i första världskriget*. Med förord av Peter Englund. Atlantis förlag, Stockholm 2014. 159 s., ill. ISBN 978-91-7353-663-9.

Boken berättar med hjälp av fotografier och utdrag ur memoarer om djuren som vistades i krigsområden och

på slagfält under första världskriget. Soldater har berättat om herrelösa katter och hundar som de mitt i stridens hetta tog hand om, gav mat och ordnade en enkel liggplats för i skyttegravan. De blev soldatruppens maskot. Mitt i dödandet av människor visade de en stor känsla för andra levande varelser. Många av djuren blev dödade under striderna och begravdes som soldaternas bästa vänner. Samma vänskapliga och förtroliga förhållande rådde mellan soldaterna och de djur som användes i krigsinsatsen, som hästar, hundar, brevduvor och andra lite ovanligare djur.

Tamdjur togs med i förbanden som proviant, men ibland fick något av djuren ett namn och blev istället en maskot. På så vis kunde en gås bli räddad. För kaninen är också gränsen mellan keldjur och matvara oskarp, pälsen kunde också tas tillvara. När matbristen och hungern slog till kunde soldaterna äta nästan vilket djur som helst. Köttstycken skars ut ur levande hästars bakdelar så att det såg ut som om de hade skadats av granatsplitter.

Åtta miljoner hästar dog i kriget av skottskador, sjukdomar eller de fastnade i leran och arbetade tills de stupade; det var alltid ont om foder. Hundar användes som vaktdjur. De sökte efter sårade i ingenmansland och deltog i patruller och befordrade meddelanden. I flertalet av dessa uppdrag fick hunden klara sig på egen hand. Brevduvor var de mest pålitliga kommunikatorerna. Telefoner fanns men ledningarna skadades ofta och reparationerna var farliga uppdrag. Ett fotografi visar en hund som drar ut en telefonledning som den bär med en kabelrulle på ryggen. Bland krigets märkligheter kan nämnas att tyskarna fäste kameror på brevduvor för att de skulle fotografera fiendens territorium. En sorts föregångare till vår tids drönare.

Berättelserna och bilderna är märkliga dokument som visar djurens intelligens och förmåga att liksom soldaterna stå ut med krigets fasor och försöka undvika att bli skadade eller dödade. Det berättas om skadade djur, som t.ex. hundar och brevduvor, som utfört sitt uppdrag och sedan lyckats ta sig tillbaka till sin trupp. En del blev omskötta så att de kunde återgå i tjänst. Djuren varnade för en annalkande fara långt innan soldaterna blev uppmärksamma på den. Hundarna lärde sig urskilja gasanfallen och kunde varna soldaterna i förväg. Gasmasker utvecklades även för hundar, men frågan är om de fungerade som avsett. Kanariefåglar användes för att varna när luften i skyttegravarnas tunnlar höll på att ta slut eller innehöll giftiga gaser. Mulor och kameler användes också trots att de är kända för att

vara svårhanterliga. Kamelen gick som den brukade i öknen med upphöjt lugn trots beskjutning. Precis som soldaterna drabbades också djuren av psykiska besvär. Hundarna fick vila upp sig efter att de visat symptom på granatchock och det berättas om hästar som simulerat skador för att slippa komma tillbaka till fronten.

Det vilda djurlivet försvann inte där kriget drog fram. Skyttegravarna vimlade av grodor, möss, mullvadar och i luften fanns fåglar trots att träden var avlödade och spöklika. På fritiden ägnade sig engelska officerare åt att jaga fasaner och rapphöns.

Alla djur var dock inte soldatens vänner. Råttor fanns överallt i stora mängder och saknade helt respekt för människor. De sprang över soldaterna när de sov och åt av maten och liken. Inte heller hundarna var alltid de bästa vännerna. Vilda hundar sprang omkring i flockar och skapade oordning och skulle enligt order skjutas. En klok hund borde därför själv söka upp soldaterna för att bli omhändertagen. I propagandabilder användes vissa hundraser som representanter för fiendens natio-

nalkaraktär. Det värsta gisslet var lössen och det fanns soldater som plågades mer av dem än krigets andra otrevligheter och faser.

Författaren avslutar med en kort analys om djurens betydelse som maskot för soldaterna. I sällskap med djuren blir klasstillhörighet och gradbeteckning ointressant. Djurens reaktioner grundar sig bara på hur de blir behandlade. Maskoterna håller samman gruppen. Soldaterna måste hålla känslorna borta för att stå ut i kriget och det är bara i kontakten med djuren som de kan visa sina mjukare känslor. Djuren hjälper dem också att få tiden att gå under långtråkiga perioder.

Djuren var normala varelser i en helt vansinnig verklighet och hjälpte soldaterna att minnas att de inte bara var soldater utan människor som kunde vara fredliga och omtänksamma. Det är en bra bok som pekar på en speciell aspekt av kriget och bilderna och de korta texterna manar till eftertanke.

Göran Sjögård, Lund